

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

НИГЯР ШАХМАР ГЫЗЫ БАБАЗАДЕ

**ПЕРСИДСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ТРУДАХ РУССКИХ
ФИЛОЛОГОВ XIX-XX ВЕКОВ. КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ**

5718.01 – Мировая литература (Русская литература)

5718.01– Мировая литература (Персидская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2016

Работа выполнена на кафедре теории литературы и мировой литературы Бакинского славянского университета.

Научные руководители: *доктор филологических наук, профессор*
Наида Джамал гызы Мамедханова

доктор филологических наук, профессор
Мехти Давуд оглу Кязимов

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук, профессор*
Рафик Манаф оглу Новрузов

доктор философии по филологии
Айгюн Аждар гызы Ализаде

Ведущая организация: Отдел мировой литературы
и компаративистики Института
литературы имени Низами
НАН Азербайджана

Защита состоится «29___» июнь 2016 года в «___» часов на заседании Диссертационного совета Д 02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «___» май 2016 года.

Ученый секретарь
Диссертационного совета Д 02.071,
доктор философии по филологии,
доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. По всеобщему признанию художественная литература во все времена носила многофункциональный характер. Значимость этого феномена общечеловеческой культуры раскрывалась на нескольких уровнях. Принято говорить об эстетической, воспитательной и познавательной функциях художественной литературы. Функция познания окружающего мира распространяется как на адресанта художественного текста, так и на его адресата. Иными словами, как автор произведения, так и его читатель познают мир посредством глубокого усвоения текста. Для автора процесс создания произведения представляет собой одновременно способ познания мира, рефлекссию над фактами, событиями, человеческими судьбами и отношениями. Создание мира художественных образов, как правило, более выпукло представляет глубинную суть явлений, чем простое фактологическое описание. Именно это обстоятельство позволило такому выдающемуся естествоиспытателю, как А. Эйнштейн сказать, что Достоевский дает ему больше, чем любой мыслитель, больше, чем Гаусс, а Ф. Энгельсу утверждать, что политэкономия он учил по романам Бальзака, давшим ему значительно больше, чем смогли дать все экономические труды того времени. Уместно было бы вспомнить и слова В. М. Жирмунского о том, что «братья Гримм тоже верили, что эта поэтизация является внешним выражением народной веры, т.е. особого подлинного отношения к жизни. «Истинная поэзия всегда связана с жизнью, ибо из нее возникает и к ней возвращается»¹.

Познавательная ценность художественной литературы делает ее особо привлекательной для того нового направления в литературоведении, которое получило название *когнитивного литературоведения*. Термин *когнитивный* означает «познавательный», таким образом, когнитивное литературоведение ориентировано на обнаружение принципов, законов и механизмов знакомства с информацией, обработки ее сознанием и представлением в форме художественных образов. С другой стороны, когнитивный анализ литературоведческой мысли предполагает выявление особенностей познания того или

¹ Жирмунский В. М. Из истории западно-европейских литератур. Л.: Наука, 1981, с. 74.

иногое художественного факта или системы фактов исследовательской мыслью, а также интерпретации этих особенностей.

Персия и персидская литература занимала особое место в русском филологическом сознании, начиная с конца XVIII в. Это было обусловлено в первую очередь геополитическими причинами. Набиравшая силу Российская империя уже в эпоху Петра I устремила свои взоры на Восток. Причем экспансионистские цели России не ограничивались Дальним Востоком и территориальными спорами с Китаем. Кавказ, Закавказье, Иран и Ближний Восток входили в сферу интересов северной державы. Две русско-персидские войны, казалось бы, определили границы между Ираном и Россией. 24 октября 1813 года был подписан Гюлистанский мирный договор, согласно которому, Персия признавала переход к России Дагестана, Грузии, Мегрелии, Имеретии, Гурии, Абхазии и северной части Азербайджана, где находились ханства: Карабахское, Бакинское, Ширванское, Гянджинское, Шекинское, Дербентское, Кубинское. К России отошла также часть Талышского ханства. Согласно Туркманчайскому мирному договору, заключенному 10 мая 1828 года, к России отошли Нахчыванское и Эриванское ханства. Однако интерес русских ученых к персидской литературе нельзя связывать исключительно с геополитическими интересами. Нельзя забывать о том, что «персидская литература относится к числу одной из самых древних и богатых литератур мира»¹.

Установившееся равновесие вовсе не означало наступления эры спокойствия и мира. На территории Ирана наступает эпоха длительного соперничества России и Англии. В обеих империях Иран расценивается как богатейшая с точки зрения ресурсов страна, которая к тому же является ключом к Востоку. Собственно говоря антииранская политика Запада и включенность в эту геополитическую игру России не прекращается и по сей день.

В этих условиях стратегические цели России предполагали не в последнюю очередь скрупулезное изучение феномена Иранской культуры в целом и персидской литературы, в частности. Формирование русского востоковедения и восточной филологии в России падает на XIX столетие и имеет, с одной стороны, геополитические причины, с другой, – сугубо научные. Феномен персидской литературы оцени-

¹ Кязимов М. Персидская поэзия конца XX века. Баку: Нафта-Пресс, 2006, с. 6.

вается прежде всего на фоне мировой литературы. Под «мировой литературой» в это время понимали в основном западноевропейскую литературу, поскольку русские интеллигенты, представители дворянской культуры обнаруживали европейскую идентичность и европейские устремления. Идеологическое и философско-культурологическое течение, известное под названием *европоцентризм*, не было исключительно продуктом западноевропейской мысли. Концепция «западничества» развивается, как известно, на русской почве и отражает содержание культурных и цивилизационных тенденций, получивших мощный стимул в результате петровских реформ. До сих пор в русском и мировом литературоведении не ставилась проблема специфики осмысления русским сознанием, русской литературоведческой мыслью такого экзотического для русского сознания феномена, как персидская литература. Между тем важность разработки указанной проблематики не вызывает сомнения. Конечно, такому анализу должны подвергаться все литературы, но для нас важнейшим этапом эволюции современного азербайджанского литературоведения является скрупулезное изучение характера восприятия восточных литератур именно русской филологической мыслью. Дело в том, что на протяжении 200 лет именно Россия и русские стандарты определяли для нас лицо мира, в том числе и Западной Европы. Именно в русских переводах, русских интерпретациях и комментариях мы знакомимся с историей мировой культуры, философии и художественной литературы. С другой стороны, и миру нас в основном представляли русские ученые, филологи, историки, культурологи. Поэтому сегодня для нас огромное значение имеет анализ опыта знакомства с персидской литературой, характера осмысления данного феномена, а также специфики идеологического, научного и стилистического представления его русской филологической мыслью. Этим и определяется актуальность данного исследования.

Объект исследования составили труды русских ученых о персидской литературе.

Предметом исследования является историко-культурная специфика восприятия и оценки русской филологической мыслью феномена персидской литературы.

Основная цель исследования заключается в выявлении историко-культурной и национально-культурной специфики осмысления и описания феномена персидской литературы русской филологией.

Для достижения поставленной цели были решены следующие *конкретные задачи*:

а) определены теоретические принципы проводимого исследования;

б) изучена русская филологическая востоковедческая литература XIX в., в которой представлен анализ персидской литературы;

в) изучена русская литературоведческая литература XX века, посвященная анализу персидской литературы;

г) сделана выборка из произведений русских писателей XIX в., где упоминаются персидские поэты и писатели;

д) проанализированы произведения русских писателей XX в. и сделаны выборки на выражение отношения к персидской литературе;

е) результаты проведенного исследования представлены в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования состоит в сборе и систематизации ранее не привлекавшихся в системном виде к исследованию трудов русских ученых-филологов XIX и XX вв., выявлении «персидских мотивов» в русской художественной литературе указанных столетий, в интерпретации всех этих фактов с точки зрения специфики русского национально-культурного и культурно-исторического сознания.

Теоретическая значимость исследования состоит в историко-культурной систематизации, типизации и интерпретации фактов осознания феномена персидской литературы русской национальной и филологической мыслью XIX и XX вв.

Практическая ценность исследования заключается в возможности использования его материалов и результатов как востоковедами-иранистами, так и русистами. Кроме того, материалы и результаты исследования могут быть использованы при составлении общих и специальных курсов по истории персидской и русской литератур, читаемых в вузах нашей республики, а также в обобщающих трудах по когнитивному литературоведению.

Степень изученности проблемы. Если говорить о характере историко-филологического анализа литературоведческих текстов, посвященных персидской литературе в России, то придется признать, что число их незначительно. С другой стороны, такого рода анализ носил и носит характер именно историко-литературоведческого исследования. Иными словами, момент идеологической рефлексии на

литературоведческие факты, как правило, отсутствовал. Говоря о степени изученности персидской литературы русской литературоведческой мыслью, следует обязательно упомянуть таких корифеев русской филологии XIX столетия, как М. Казем-Бек и М. Дж. Топчи-башев. В дальнейшем на протяжении всего XIX века эта область восточной филологии в России развивалась в основном учениками этих азербайджанских ученых. В конце XIX в. и на стыке веков значительны труды таких ученых, как А. В. Жуковский, А. Крымский и др. Однако все эти работы составляют этап накопительства фактов. В первые годы Советской власти изучению персидской литературы уделялось очень большое внимание. С одной стороны, в пристальном интересе к Персии и ее литературе проявлялся ставший традиционным для России имперский мотив, который теперь уже назывался *мировая революция*. Фактически в этом аспекте реализовывалась политика соперничества за Персию с западными державами и прежде всего с Англией. С другой стороны, ирановедение, изучение персидского языка и литературы непосредственно сочеталось с изучением народно-освободительного движения в этой стране. Как показало проведенное исследование, мотив «пролетарского интернационализма» оказался ведущим для русского и советского литературоведения на протяжении всего XX в. Следовательно, он носил стратегический характер. Исследования Ю. Н. Марра и К. Чайкина также носили в основном просветительский и накопительский характер. Много внимания этими учеными уделялось не только персидской литературе, но и языку. Они считали своим долгом обучать молодое поколение востоковедов персидскому языку.

Рабочая гипотеза исследования. Основная мысль проводимого исследования заключается в том, что литературоведение не может быть свободно от ведущих идеологем пространства и времени. Идеологические установки могут быть широкими, охватывающими длительный исторический период и большое количество стран, но они могут быть и узкими, характерными для одной страны. Идеологические установки характеризуются национальными интересами и национальным самосознанием. Система идеологем, характерных для времени и пространства, определяет отношение к литературному факту. В этом состоит «предвзятость» отношения и оценок.

Персидская литература испытала на себя все нюансы русско-европейской и национально-русской системы оценок. Объективные

причины этого состояли в том, что европейская наука о персидской культуре и литературе предшествовала собственно русской. С другой стороны, отношение к этой восточной стране, ее культуре и литературе определялось имперскими интересами России на Востоке. В советские годы оценки литературного процесса в Иране всецело зависели от идеологических установок первого в мире социалистического государства. Литературное творчество рассматривалось с точки зрения интересов трудящихся, что характеризовало как оценку творчества отдельных писателей, так и в целом путей развития художественной литературы. Анализ собственно эстетических и поэтических особенностей персидской литературы отставал от политического. Эта особенность сказывалась и на литературоведческих предпочтениях. В эпицентре литературоведческих интересов российской науки оказывались прежде всего те писатели, ведущим мотивом творчества которых являлась борьба за освобождение трудящихся масс от произвола господствующих классов. Например, этим обстоятельством определялось внимание русских ученых к творчеству выдающегося азербайджанского мыслителя М. Ф. Ахундова и его роли в становлении прогрессивной персидской литературы.

Положения, выносимые на защиту:

1. Персидская литература в русском сознании на протяжении трехсот лет была неотделима от персидской политики России;
2. Персидская политика России носила имперский характер в своих истоках, чем и определялось отношение к персидской литературе;
3. Основы подлинно гуманитарной и подлинно филологической, научной (не зависящей от политики) традиции русского востоковедения, и в частности русского литературоведения о персидской литературе, были заложены азербайджанскими учеными;
4. Научная рефлексия на феномен персидской литературы в русском сознании поддается классификации на литературно-художественную, представленную именами А. С. Пушкина, А. А. Бестужева-Марлинского и других русских писателей, и научно-востоковедческую. Причем литературно-художественная рефлексия на феномен персидской литературы не менее значима, чем научная.
5. Литературно-художественной рефлексии на персидскую литературу присущ европоцентризм. Эта тенденция подпитывалась, с

одной стороны, европейскими устремлениями россиян, инициированными Петром I, с другой, – имперской политикой России на Востоке.

6. Русское литературоведческое востоковедение и иранистика в XX в. обнаруживает, с одной стороны, те же великодержавные мотивы по отношению к Ирану и его культуре, с другой стороны, – отношение, определяемое такой идеологемой первой в мире социалистической страны, как «забота о трудящихся всего мира, забытых и угнетенных». Когнитивную основу литературоведческих работ многих выдающихся русских филологов XX в. составляет именно этот мотив.

Источники исследования. Использование источников всецело предопределено стоящими перед исследованием задачами. Таким образом, в работе использованы теоретические труды по литературоведению, в том числе и когнитивному, художественные тексты XIX и XX вв., труды русских филологов-востоковедов XIX и XX вв., а также справочная литература, энциклопедии, словари.

Методы исследования. Из общенаучных методов в работе используются такие как анализ, синтез, гипотеза, индукция и сравнение. Закономерно в работе используется описательный метод.

Апробация исследования. Об основных результатах исследования докладывалось на теоретических семинарах, проводимых в Бакинском славянском университете, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях. Результаты исследования нашли отражение в 11 статьях и тезисах.

Структура исследования. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, определяется его объект и предмет, основная цель и конкретные задачи, научная новизна, методы, источники, теоретическая и практическая ценность диссертации, а также положения, выносимые на защиту, даются сведения об апробации исследования.

Первая глава диссертации называется «Литературоведение на новом этапе развития» и состоит из двух подглав. В первой подглаве – «Общие принципы и задачи» – говорится о формировании современного литературоведения, которое, по мнению специалистов, серьезным образом отличается от традиционного. В современном

литературоведении сегодня постепенно утверждается такой подход к анализу художественной литературы, когда она воспринимается и интерпретируется как мышление. Следовательно, традиционное понимание литературы как формы и специфической разновидности искусства сменяется таким пониманием и такой интерпретацией, когда художественные образы и их система предстают в качестве способа обработки информации. Для современного когнитивного литературоведения очень важным является представление о коллективном мышлении. На самом деле фактор коллективного мышления имеет решающее значение для когнитивного дискурса в литературоведении. Если анализировать всякое отдельно взятое литературное произведение как продукт индивидуального мышления, то значимость его для литературоведения существенным образом понижается. Когнитивное литературоведение имеет дело как раз с фактами коллективного мышления, именно в этом случае его результаты приобретают научную ценность в рамках новой парадигмы. Проблема заключается в реальности коллективного сознания, которое чаще всего рассматривается как нечто оторванное от индивидуального мышления. Нередко в литературе вопроса высказывается сомнение в реальности коллективного мышления. Что оно, как не совокупность психических особенностей индивидуальных сознаний. На самом деле понятие коллективной психики стало очень серьезным шагом в психологической мысли прошлого столетия. Сегодня принято говорить об этнической психологии, особенностях мышления того или иного народа, картине мира, специфическим образом определяющей сознание и поведение представителей того или иного народа. При таком подходе к анализу литературно-художественного произведения оно представляет интерес не как продукт индивидуального творчества, а как выражение национального духа, коллективной психики, миропонимания, мирообъяснения и его образного восприятия. Современные гуманитарные науки, работающие в когнитивном направлении, пытаются определить то, чем же определяется структура коллективной психики? На наш взгляд, она определяется существующими стереотипами, которые отражаются в языке. Поэтому язык и называется зеркалом сознания. С другой стороны, больших писателей называют великими мастерами слова, что совершенно закономерно. Суть этого мастерства заключается в том, что художественное слово используется максимально по

назначению. Создаваемый писателем художественный контекст как бы выжимает из слова все его возможности. Что же касается возможностей слова, реализующихся в контексте, то они как раз и являются результатом когнитивного осмысления действительности.

В работе особое внимание уделяется понятию «идеология». За рабочую основу принимается тезис о том, что идеология – это ложное, но не лживое сознание¹. Идеологический подход должен быть ориентирован на определение бессознательного механизма воспроизведения действительности в системе художественных образов. Мыслью вторичного порядка является литературоведческий анализ литературоведческой и таким образом идеологической трактовки художественной литературы. На самом деле в таком случае мы имеем дело с подлинной рефлексией. Если художественный текст манифестирует коллективный когнитивный опыт ментального воспроизведения действительности, то литературоведение – это рефлексия по поводу факта художественного отражения действительности. Интересно, что литературоведение также может быть охвачено идеологией, однако в зависимости от доминирующих в пространстве и во времени ценностей, оно может быть как бессознательным процессом, так и осознанным.

В этой подглаве первой главы рассматривается содержание таких понятий современного литературоведения, как «архетип» и «другой». Отмечается, что эти понятия имеют относительно контрастное содержание. Так, под *архетипами* понимаются образы и мотивы, имеющие очень древнее происхождение и повторяющиеся в мировой литературе на протяжении веков. Следовательно, они носят универсальный характер и объединяют мировой художественный процесс в единое целое независимо от пространства и времени. Напротив, понятие «другого» фиксирует наше внимание на оригинальности и неповторимости художественной литературы как факта творчества, характеризующего иное пространство и иное время. Таким образом, для прочтения литературы, созданной другим народом и в другое время, требуется серьезное интеллектуальное усилие, направленное на проникновение в структуру «другого сознания».

Вторая подглава первой главы называется «Научный аппарат и терминология». Здесь отмечается, что у истоков когнитивного

¹ Барт Р. S/Z. М.: Эдиториал УРСС, 2001, с. 10.

литературоведения стояла теория нарратологии, которая появляется и развивается в рамках постмодернизма. Как видно и из самого термина, нарратология представляет собой теорию повествования. И. Ильин указывает, что теория нарратологии «как особая литературоведческая дисциплина со своими специфическими задачами и способами их решения оформилась в конце 60-х годов в результате пересмотра структуралистской доктрины с позиций коммуникативных представлений о природе искусства, о самом модусе его существования»¹. Отмечается, что уже на самый поверхностный взгляд это определение обнаруживает реминисценции структурализма особенно такой его разновидности, как русский формализм. Так, например, О. А. Ханзен-Лёве дает всесторонний анализ русского формализма, отмечая, что литературный процесс во времени, то что определяется как *история литературы*, воспринимается русскими формалистами как система систем. Именно это обстоятельство и делает русский литературоведческий формализм теоретическим структурализмом в полном смысле этого слова². В этой подглаве отмечается, что если системность составляет совокупность вербальных средств, так или иначе эксплицируемых в тексте, то не вызывает сомнения также системность «духовных остатков». Как известно, определяя концепты как ментальные сущности, организующие картину мира, ученые говорят о том, что концепт не вербализуется полностью, не манифестируется в языковых единицах без остатка. Что-то остается невыразимым, объединяя членов языкового и этнического коллектива на духовном уровне. Соответственно когнитивное литературоведение оперирует таким понятием, как «концептуальное интегрирование»³.

В контексте когнитивного литературоведения приобретает актуальность такой термин информационных технологий, как *домен*. В самом общем и даже некомпьютерном значении *домен* означает территорию, определенную область, принадлежащую кому-либо или чему-либо. В новейшем Оксфордском словаре филологических терминов данный термин фиксируется в двух значениях. Первое

¹ Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. М.: Интрада, 2001, с. 164.

² Ханзен-Лёве Оге А. Русский формализм: Методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения. М.: Языки русской культуры, 2001, с. 364.

³ Лозинская Е. В. Литература как мышление: Когнитивное литературоведение на рубеже XX-XXI веков. М.: Центр гуманитарных научно-информационных исследований, 2007, с. 75.

определяется как «пространство или диапазон форм, для которых применяется совокупность определенных правил»¹. Относительно второго значения указывается, что домен – это «культурный или другой набор установок, в котором различные формы речи могут быть приемлемыми. Например, судебная речь, сфера спортивного комментирования, противопоставленных, в частности, типу речевого и культурного общения в семье, дома»².

Все рассмотренные в подглаве элементы научного аппарата когнитивного литературоведения в высшей степени актуальны для любых исследований в области художественного творчества. Использование рассмотренных моделей описания может быть весьма эффективным. Что касается анализа литературоведческих исследований под углом когнитивизма, то и в этом случае когнитивный аспект нацелен на выявление стереотипов при анализе эстетических феноменов. Опыт показывает, что как авторы художественных текстов, так и их исследователи, как правило, руководствуются подсознательной убежденностью в истинности собственных оценок и критериев их формирования. Литературоведческий анализ собственно литературоведческой традиции как вторичная рефлексия ориентирован на преодоление узости стереотипного понимания. Стереотипы же в основном отражают как историю культуры, так и историю отношений к инолитературным и, следовательно, инокультурным фактам.

Вторая глава диссертации называется «Русское востоковедение о персидской литературе». Глава состоит из трех подглав. **Первая подглава** второй главы называется «Литературоведение XIX в. о персидской литературе и Персии». Здесь отмечается, что у истоков русского востоковедения, и иранистики в частности, стояли выдающиеся азербайджанские ученые М. Дж. Топчибашев и М. Казем-Бек. Приводятся мнения различных исследователей, как русских, так и азербайджанских, относительно места и роли этих востоковедов в истории русской науки. В работе делается попытка выявить культурно-исторические причины этого факта. Утверждается, что азербайджанские тюрки в России стали представителями иранской и, в частности, персидской культуры. Такое отношение было

¹ Matthews P. H. Oxford concise dictionary of linguistics. Oxford university press, 2014, p. 112.

² Там же.

исторически обусловлено жизнью в пространстве единой тюрко-персидской культуры. После Туркменчайского и Гюлистанского договоров интеллигенция Северного Азербайджана закономерным образом оказалась проводником персидской и в целом восточной культуры в Россию. Важным обстоятельством такого представительства в пространстве культуры было то, что персидская культура и литература, в частности, воспринималась азербайджанскими интеллигентами как родная, что имело, безусловно, когнитивную значимость.

Осмысление историко-культурных и политико-экономических причин подобного симбиоза не входило в задачи исследования. Достаточно лишь подчеркнуть, что такие азербайджанские-тюркские ученые-филологи, как М. Дж. Топчибашев и М. Казем-Бек преподносили русской и европейской аудитории персидскую литературу, воспринимая ее на глубоком подсознательном уровне. Это обстоятельство не осталось незамеченным и русской публикой. В этой связи уместно было бы затронуть вопрос о культурной преемственности в области русского востоковедения XIX в. Когнитивная модель советского периода пыталась убедить в том, что у всех великих деятелей восточной культуры, попавших в спектр русской культуры, были русские учителя. С одной стороны, национальные поэты и писатели становились национальными Пушкиными и Некрасовыми. С другой стороны, деятели русской культуры объявлялись учителями деятелей просвещения, литературы и искусства малых народов. В соответствии с этой моделью восприятия и объяснения действительности сформировалось представление о том, что учителем М. Казем-Бека был якобы Н. Г. Чернышевский. В частности, эта точка зрения представлена в книге А. К. Рзаева «Мирза Мухаммед Али Казем-Бек». По этому поводу В. Гулиев справедливо указывает, что «в логике этих рассуждений ощущается склонность непременно облекать факты литературных и личностных связей в идеологическую тогу, переводить их в плоскость идейного влияния»¹. Ученый справедливо полагает, что дружба не означает обязательного идейного влияния. «Ошибочные суждения Н. А. Мазитовой, А. Рзаева и других отражают в себе, прежде всего, критерии и принципы недавнего прошлого в области литературных связей. А в эти времена на каждого

¹ Гулиев В. «Азербайджанская школа» в российской ориенталистике. Баку: Азернешр, 2002, с. 305.

национального классика выискивался «учитель» обязательно из числа представителей русской литературы, а дальше уж шло разбирательство, в каких направлениях происходило влияние «учителя» на «ученика»¹.

М. Казем-Бек даже во второй половине XIX в. оставался единственным преподавателем персидского языка в Петербургском университете. В. В. Бартольд говорит о том, что университет представлял собой уникальное учебное и научное заведение, но «менее удовлетворительным было преподавание языков»². Интересно, что Бартольд не очень лестно отзываясь о Казем-Беке: «Представителем кафедры был А. К. Казем-Бек, преподавание которого, имевшее в виду только практическое изучение языка, давно уже не соответствовало требованиям науки; после его болезни и смерти в 1970 г. преподавание было поручено сначала доценту Г. В. Мельгунову, потом С. И. Черняеву»³.

В рассматриваемое время выделяется деятельность в основном К. Г. Залемана и В. А. Жуковского. Бартольд пишет, что К. Г. Залеман свою кандидатскую диссертацию посвятил четверостишиям Хагани. Разумеется, везде у Залемана и у Бартольда азербайджанские поэты фигурируют как персидские. Причину выбора объекта Бартольд объясняет тем, что в Петербурге имелись три рукописи четверостиший Хагани. С другой стороны, Залеман в истории персидской литературы особо выделял XII в. или VI век Хиджры. Особо же выделял он это время по той причине, что расцвету персидской литературы способствовало политическое распадение страны⁴. Иными словами, по мысли Залемана, политический распад мотивировал расцвет литературы, поскольку каждый поэт старался восхвалять своего местного правителя. Получается, что с распадом страны у поэтов появилось больше возможностей для самореализации, т.е. недворцовых поэтов не было, дворцовых же стало больше, поскольку дворцов стало больше. Залеман очень высоко ценил персидскую литературу, но, как отмечает Бартольд, его диссертация

¹ Гулиев В. «Азербайджанская школа» в российской ориенталистике. Баку: Азернешр, 2002, с. 305.

² Бартольд В. Карл Германович Залеман. Петербург: Академия наук, 1917, с. 239.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 241.

фактически не содержит никакого особого анализа художественной литературы. Высокая оценка Залеманом персидской литературы «видна из предисловия к его диссертации, а также из рецензии на магистерскую диссертацию В. А. Жуковского»¹. Бартольд указывает на две интересные детали. Во-первых, сама диссертация Залемана не содержала анализа художественной литературы, о литературе Залеман говорит исключительно с точки зрения практического преподавания персидского языка. Отсюда еще раз следует, что обвинение Казем-Бека в том, что его преподавание носило только практический характер, лишено основания, если даже спустя годы характер его не только не менялся, но и рекомендации оставались прежними, т.е. литературу следует изучать только как вспомогательное средство для изучения языка. Во-вторых, Бартольд отмечает, что диссертация Залемана оставалась единственной работой, посвященной персидской поэзии. После этого на русском языке были еще две работы о персидских поэтах. Это магистерская диссертация В. А. Жуковского (1883) и его же статья об Омаре Хайяме (1897). Бартольд указывает, что после этого, вплоть до «настоящего времени» по персидской словесности в России ничего опубликовано не было. Работа В. В. Бартольда издана в 1917 г., следовательно, до этого времени, по мысли автора, персидская литература не становилась объектом изучения в русском востоковедении.

Особое место в истории русской иранистики принадлежит Валентину Алексеевичу Жуковскому. Всесторонняя деятельность этого ученого охватывала такие области, как персидский язык, литература, фольклор, этнография, история. В. А. Жуковский был учеником К. Г. Залемана и, возможно, от него унаследовал подлинно филологическое отношение к изучаемому объекту, когда язык, литература и история составляли органическое целое. В таком отношении прослеживается традиция классической филологии, не случайно же в университетах мира, а в России в дооктябрьский период, существовали историко-филологические факультеты, а не отдельные филологический и исторический. Эта традиция была прервана, но в деле подготовки кадров сам принцип сохранялся, пока были живы «старые» специалисты.

¹ Бартольд В. Карл Германович Залеман. Петербург: Академия наук, 1917, с. 242.

В «Очерках по истории русского востоковедения», который был посвящен памяти В. А. Жуковского, отмечается, что он был учеником не только К. Г. Залемана, но и В. Р. Розена и И. Н. Березина. Среди учеников В. А. Жуковского называются такие иранисты, как А. А. Ромаскевич, Ю. Н. Марр, И. А. Орбели, И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс, И. И. Зарубин, И. И. Умняков, С. М. Шапшал. Конечно, не все эти ученые оставили одинаковый след в истории русского персидского литературоведения, но, например, А. А. Ромаскевич, Ю. Н. Марр, И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс широко известны своими трудами не только востоковедам, но и широкой общественности. Уже одним этим определяется значимость В. А. Жуковского в истории русской филологической науки.

В статье Ю. Е. Борщевского отмечается, что значительная часть наследия В. А. Жуковского вплоть до его кончины оставалась в рукописях, т.е. неизданной. Огромную работу по систематизации этого наследия и подготовке его к изданию выполнил его ближайший ученик А. А. Ромаскевич. Эта работа начинается с 1918 г. сразу после кончины В. А. Жуковского и приобретает еще более широкий характер после смерти супруги ученого в 1928 г. После этого, согласно собственному замечанию А. А. Ромаскевича, он осмотрел все имеющиеся рукописи и передал в Азиатский музей 91 единицу хранения¹. Отмечается, что опись документов состоит из двух частей, основной и дополнительной. Чрезвычайно характерны названия разделов. Ясно, что эти названия давались в соответствии с содержанием. Сами разделы закономерным образом являются результатом систематизаторской деятельности Ромаскевича. Названия разделов и соответственно разделы следующие: 1. Доклады и статьи; 2. Копии рукописей; 3. Описания рукописей Учебного отделения восточных языков Министерства иностранных дел; 4. Переводы; 5. Материалы по диалектологии; 6. Материалы по археологии; 7. Материалы по фольклору; 8. Разное; 9. Письма; 10. Документы и деловые бумаги; 11. Учебное отделение восточных языков Министерства иностранных дел; 12. Практическая восточная академия; 13. Проект Военного

¹ Жуковский В. А. О нем. Очерки по истории русского востоковедения (Сборник статей). Сб. 5. М.: Изд-во Восточной литературы, АН СССР, 1960, с. 5.

министерства¹. Следовательно, иранист В. А. Жуковский не просто консультировал военных относительно положения дел в Иране или истории страны. Он задумывался над тем, каким должно быть Военное министерство.

С 1883-1886 гг. В. А. Жуковский находится в Иране. Он отдает много сил собиранию персидского фольклора, переводит персидских поэтов, записывает жития святых суфиев. Он скрупулезно изучает мусульманскую культуру в целом. В истории русской филологии В. А. Жуковскому принадлежит особое место, значительность которого определяется как широтой его интересов, так и воспитанием целого поколения ориенталистов.

Вторая подглава второй главы называется «Конец XIX – начало XX века». Здесь отмечается, что Серебряный век в русской культуре был связан не только с именами русских модернистов, поэзия которых ознаменовала расцвет культуры стыка веков. Русский Серебряный век, как и западноевропейский Ренессанс в свое время, охватывал все сферы жизни. Если культура народа – это способ его жизнедеятельности, то Серебряный век составил Возрождение и таким образом охватывал всю национальную жизнь во всех ее ипостасях. Именно в контексте этого национального Ренессанса формировалось новое поколение русских востоковедов. Творчество этих людей продолжалось и в советское время, но анализ их работ со всей очевидностью свидетельствует о том, что они так и оставались представителями поколения, сформировавшегося на переломе веков. Одним из самых ярких представителей поколения Серебряного века в русском востоковедении был Агафангел Ефимович Крымский. В подглаве подробно анализируется монография А. Е. Крымского «Низами и его современники». Анализ ведется в аспекте интерпретации ученым истории персидской литературы и личности великого азербайджанского поэта. Труды А. Е. Крымского по персидской литературе действительно занимают особое место в истории русского востоковедения. Однако, как показал проведенный анализ, это был определенный этап, который следовало преодолеть, что собственно и было сделано русским персидским литературоведением впоследствии.

¹ Жуковский В. А. О нем. Очерки по истории русского востоковедения (Сборник статей). Сб. 5. М.: Изд-во Восточной литературы, АН СССР, 1960, с. 6.

Причем сам характер преодоления осуществлялся на пути углубленного реализма как реакции на романтизм Серебряного века.

Ярчайшими представителями Серебряного века в русском литературоведении, видимо, можно считать и формалистов, особенно Ю. Н. Тынянова, Б. М. Эйхенбаума, В. Б. Шкловского, В. М. Жирмунского и некоторых других литературоведов. В ориенталистике плеяду Серебряного века составили, наряду с А. Е. Крымским и В. А. Жуковским, Е. Э. Бертельс, Ю. Н. Марр и некоторые другие ученые. Особое место в этом ряду, безусловно, принадлежит Е. Э. Бертельсу.

Е. Э. Бертельс был не просто одним из русских и советских востоковедов, считается, что он является основоположником иранской текстологии в России. Он был специалистом по ряду ближне- и средневосточных литератур, знатоком творчества Фирдоуси, Низами, Навои, Джами и ряда других персидских, таджикских и тюркских поэтов средневековья. Е. Э. Бертельсу также был присущ дух романтизма Серебряного века, он сказывался прежде всего в особом эмоциональном настрое его работ, особой увлеченности материалом. О чем бы ни писал ученый, тексты были проникнуты вдохновенным отношением и любовью к тем людям, творчество которых становилось объектом его изысканий.

Сложившись как ученый до революции, Е. Э. Бертельс избрал в себя лучшие черты русской востоковедческой школы. Особое отношение к Востоку и скрупулезность анализа, научная добросовестность и тщательность в сборе фактов характеризовали Е. Э. Бертельса так же, как и других русских востоковедов, родившихся в последнее десятилетие XIX в. и окончивших университет в первую четверть следующего XX в. Иными словами, как ученый он и другие представители его поколения сложились на традициях старого русского востоковедения, но, будучи еще очень молодыми людьми испытали на себе мощное и агрессивное влияние новой нарождающейся революционной идеологии. Для этой новой идеологии была характерна ломка всяческих стереотипов, что было свойственно во все времена и во всех странах революционным эпохам. С другой стороны, эта новая идеология носила агрессивный и тотальный характер. Следовательно, если даже не всегда и не везде революционная идеология могла изменить отношение к вещам частных лиц, она в корне меняла стилистику того, что писалось. Особое значение с точки зрения истории литературоведения приобретают язык и стиль, даже

штампы языка ученых того времени. Поэтому следует обратить внимание на стилистику книг Е. Э. Бертельса, в частности, двух его книг о Низами Гянджеви. Первая вышла в свет в 1940 г., вторая – в 1956 г. С самого начала следует отметить, что обеим книгам присущ высокий пафос, определяющий все их содержание. Первая книга, видимо, была приурочена к 800-летию поэта. Характерно уже само название книги: *«Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха – жизнь – творчество»*. Для книг Бертельса о Низами характерно, во-первых, романтическое отношение, во-вторых, идеологически окрашенное описание, в-третьих, как и у Крымского, подчеркивание этнической принадлежности великого азербайджанца. Характерны следующие фразы: *отношение к главным врагам трудящихся Закавказья, Низами не смотрит на Азербайджан как на часть Ирана, он решительно настаивает на его самостоятельности и независимости, шовинистические тенденции поэту совершенно чужды, интернациональный характер азербайджанских городов этого времени, братоубийственные раздоры, которые позднее вызывались происками капитализма, Для Низами друг – тот, кто ищет блага трудящихся, народность же, язык и религия не так существенны*. Каждая из приведенных фраз фактически является штампом советских лет, более того, это штамп эпохи борьбы с троцкизмом и воинствующего пролетарского интернационализма.

Третья подглава второй главы называется «Литературоведение XX в. о персидской литературе». В этой подглаве специально рассматривается «Литературная энциклопедия» 30-х гг. прошлого столетия, так называемая Коммунистическая энциклопедия. Статья, посвященная персидской литературе в «Литературной энциклопедии» 1930-х гг., в идеологическом отношении распадается на две части. Исторический экскурс носит сугубо литературоведческий характер, однако описание литературы XX в. вдруг резко приобретает идеологическую окраску. В статье достаточно полно и последовательно освещается творчество всех выдающихся представителей персидской литературы. Причем создатели статьи не скупятся на лестные эпитеты. Начиная с литературы XIX в. описание приобретает исключительно идеологический характер. Фактически описание литературных фактов уступает место марксистской трактовке исторических событий, что находит отражение и в названиях подразделов. Например, «Литература эпохи становления капитализма

и национально-освободительного движения»¹. Или, например, «Революционный период 1906-1912»². Или: «Реакция 1912-1914, положившая конец свободной революционной прессе»³.

Отношение к эстетическому факту художественной литературы, нашедшее отражение в «Литературной энциклопедии» 1930-х гг., выражала уже плеяда советских филологов первого периода, т.е. периода становления собственно советской школы. Особое место в ряду этих ученых принадлежит, на наш взгляд, Юрию Николаевичу Марру. Ю. Н. Марр был, как известно, сыном выдающегося советского лингвиста Н. Я. Марра. Во вступительной статье к сборнику его работ «Статьи, сообщения и резюме докладов» отмечается, что он был крупным иранистом, филологом-литературоведом, языковедом-яфетидологом, фольклористом⁴. Во всем, что делал этот ученый, проявлялась его оригинальность. Общеметодологические установки его научного творчества были, безусловно, марксистско-ленинского толка. Именно по этой причине он уделял особое внимание использованию литературных произведений как средств объяснения памятников материальной культуры. Список работ Марра начинается со статей о Низами, опубликованных в 1924 г. Это «Газель Низами в рукописи Азиатского музея», «О двух персидских версиях поэмы Лейлә и Маджнун», «Газели и рубай Низами, приведенные в хафти-иклим», «Касыда Низами в рукописи Азиатского музея»⁵. На наш взгляд, очень характерным для творчества Марра является то обстоятельство, что свою научную деятельность он начинает с Низами. В 1924 г. Ю. Н. Марру было тридцать лет, сам 1924 г. представлен как первый год публикаций ученого. Следовательно, можно считать, что научная деятельность Юрия Николаевича Марра вообще начинается с Низами.

В статье «Тегеранские литературные впечатления» Марр пишет о том, что в непопулярности Низами в Иране сыграли роль плохие

¹ Литературная энциклопедия в 12 томах. Том 8. М.: Изд-во Коммунистической академии. Научно-исследовательский институт литературы и искусства, 1934, с. 561.

² Там же, с. 564.

³ Там же, с. 566.

⁴ Марр Ю. Н. Статьи, сообщения и резюме докладов. I. М.-Л.: АН СССР. Грузинский филиал научно-исследовательского института Кавказоведения им. акад. Н. Я. Марра, 1936, с. 5.

⁵ Там же, с. 17.

рукописи. Мол, персы говорят, что произведения Низами уже в древности переписывались с ошибками. Такое объяснение Марр находил у так называемых представителей тегеранской интеллигенции¹. Марр отмечает, что в Иране Низами по-настоящему популярен только в среде кочевой аристократии². Некий литературный авторитет, Нефиси говорил Марру, что не считает Низами крупным поэтом. Он был просто образованный человек, который свое образование вложил в «Хамсэ» «Но стихи он не отделявал»³. «Он не такой крупный поэт, как Фердовси или Онсори или Феррохи, в каждом стихе которых видна изумительная техника и тщательная отделка»⁴. Анализ Нефиси заключается словами: «Незами не персидский поэт, он жил и работал в азербайджанской среде, и стихи его непонятны персу»⁵. Марр не отстаёт от Нефиси, пытаясь выяснить окончательное отношение персов к Низами. Он задает Нефиси вопрос о том, допускает ли тот, что Низами жил и творил в определенной среде, для которой он был гением. На этот вопрос Нефиси отвечает, что да, он это допускает, но «для Ирана все-таки Незами не гений»⁶. Проведенный в работе анализ свидетельствует о том, что Ю. Н. Марр остается одним из самых крупных советских востоковедов, труды его не утратили своего значения и по сей день.

Научное творчество Ю. Н. Марра составило определенный мост между литературоведением Серебряного века и последующим советским литературоведением. В более поздний период русская персидская филология, озаменованная именами таких видных ученых, как И. С. Брагинский, А. Н. Болдырев, З. Н. Ворожейкина, Д. С. Комиссаров, В. Б. Кляшторина и др., уже создает новую традицию. Для этой новой традиции, на наш взгляд, характерна утрата универсальной энциклопедичности старых филологов, с одной стороны, и отчетливо проявляемый идеологический логоцентризм, с другой.

В этой связи необходимо, на наш взгляд, особо остановиться на том значении, которое придавало русское литературоведение XX в.

¹ Марр Ю. Н. Статьи и сообщения. II. Труды Института языка и мышления им. Н. Я. Марра. М.-Л.: АН СССР, 1939, с. 259.

² Там же, с. 260.

³ Там же, с. 265.

⁴ Там же, с. 266.

⁵ Там же, с. 266.

азербайджанскому мыслителю и писателю XIX в. Мирзе Фатали Ахундову. Выдающийся азербайджанский мыслитель XIX столетия Мирза Фатали Ахундов оказал столь серьезное влияние на азербайджанскую и персидскую литературу, что его трудно переоценить. В истории азербайджанской литературы его творчество составило этап, что давно и хорошо известно. Что касается персидской литературы, то влияние М. Ф. Ахундова было не меньшим. Однако не всегда и не всеми это влияние подчеркивается. На наш взгляд, именно русское литературоведение в XX в. смогло оценить по достоинству не только место азербайджанского писателя в истории азербайджанской и мировой литературы, но и его роль в становлении новой персидской литературы. Можно предположить, что в оценках русских филологов сказалась прежде всего идеологическая ориентация советской науки. Следовательно, характер осмысления литературного факта носил во многом идеологическое содержание. Иными словами, советские филологи никого не обманывали сознательно, а оценки их полностью соответствуют доминирующим идеологемам пространства (страна советов) и времени (вторая половина прошлого столетия). Другое дело, что эти идеологемы позволили им объективно верно оценить роль М. Ф. Ахундова в истории персидской культуры и литературы.

Третья глава диссертации называется «Образ Персии и персидской литературы в русской литературно-художественной культуре» и состоит из двух подглав. **Первая подглава** называется «Образ Персии и персидской литературы в творчестве русских писателей XIX в.» и посвящена анализу в основном наследия А. С. Пушкина, А. А. Бестужева-Марлинского и А. А. Фета, поскольку именно в творчестве этих писателей образ персидской литературы в лице ее корифеев нашел наиболее выпуклое отражение. Оценки персидской литературы и культуры, данные этими выдающимися представителями русской литературы, анализируются с точки зрения существовавших стереотипов. Отмечается, что русская литература XIX столетия фактически переживала период становления. Об этом очень много говорили классики русской литературы и прежде всего А. С. Пушкин. В истории культуры периоды становления всегда сопровождаются интенсивным освоением мирового культурного пространства. Русская литература не составляет исключения в этом отношении. На протяжении всего золотого столетия русской дворянской культуры параллельно с поисками художественного

самовыражения шел процесс глубокого изучения мировой литературы. Важнейшая роль здесь принадлежит также А. С. Пушкину, на долгие годы предопределившему предпочтения русской читающей публики. Проведенный в работе анализ свидетельствует о том, что Пушкин по своему мировоззрению был подлинным западником. Существует множество высказываний поэта, разбросанных по его произведениям и письмам, свидетельствующих о его преклонении перед западноевропейской цивилизацией и презрении к восточной культуре. Об этом не принято было говорить в прошлом, и сегодня не говорят. Однако когнитивный анализ творчества поэта строится как раз на объяснении его оценок. Восприятие Пушкиным мировой культуры резко дифференцировано и не оставляет каких бы то ни было сомнений в его вкусах и предпочтениях. Можно предположить, что негативное отношение к Востоку и Азии составляет некий предрассудок мыслящего человека. Тем не менее об этом свидетельствуют документы, в качестве которых правомерно рассматривать его письма и творчество. Отношение к Персии и персидской литературе формируется на той же когнитивной основе, или на том же предрассудке. В работе приводятся примеры, демонстрирующие отношение поэта к персидской культуре и литературе. Пушкинские стереотипы представлены в описании встречи с азербайджанским поэтом, придворным поэтом персидского шаха, Фазил-Ханом: ««Я, с помощью переводчика, начал было высокопарное восточное приветствие; но как же мне стало совестно, когда Фазил-Хан отвечал на мою неуместную затейливость простою, умной учтивостию порядочного человека!»¹ О характере существующего стереотипа говорит сам поэт: «Вот урок нашей русской насмешливости. Вперед не стану судить о человеке по его бараньей *nanahe* и по крашеным ногтям»². А. С. Пушкин, на наш взгляд, представлял сознание, сформировавшееся не только на русской, но и на западноевропейской почве. По уровню и характеру своего восприятия мира, в том числе и литературного, он был западным европейцем. В личности поэта удивительным образом органически сочетается русское и западноевропейское духовное и психическое наследие. Не настаивая на абсолютной справедливости тезиса, можно все же предположить, что в пушкинской духовности

¹ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10 томах. Том 6. Л.: Наука, 1978, с. 442.

² Там же.

геополитическое и культурно-историческое противостояние Востоку подпитывалось западноевропейским снобизмом в целом и европоцентризмом как настроением умов западной интеллигенции, в частности.

В этой подглаве третьей главы анализируются также произведения А. А. Бестужева-Марлинского об Азербайджане. И в этом случае предметом изучения является отношение к Персии и персидской культуре. В повести «Мулла-Нур» отражаются стандартные мотивы восприятия всего персидского, характерные для русской интеллигенции того времени. Так, наряду с упоминанием персидской литературы как образцовой и возвышенной, высмеивается «стремление образованной публики изъясняться высоким фарсидским слогом, непонятным простому народу». Марлинский использует такое понятие как «ибарат». В целом кавказские повести и рассказы А. А. Бестужева-Марлинского позволяют выявить определенные стандарты в восприятии персидской литературы как кавказцами, так и русскими. Характерно также использование двух названий для обозначения персидской литературы. И то, и другое употребляется в авторской речи. Но *фарсийское* отражает стандарты местного населения, *персидское* – стандарты Марлинского. В целом можно сделать также вывод о том, что Марлинский является проводником русской культуры, позволяющим себе некоторый снобизм в отношении персидской культуры, что чаще всего проявляется в иронии. Персидская культура воспринимается им как конкурентоспособная в изображаемом регионе. В рассматриваемых произведениях упорно звучит также мотив чуждости и непонятности персидской литературы местному тюркскому населению. В образе Персии и соответственно персидской литературы присутствует еще один важный с точки зрения осмысления этих реалий русским мышлением момент. Персия воспринимается как соперник России на Кавказе, что и определяет существенным образом отношение к этой стране и ее культуре. Пренебрежительное отношение к персидской литературе, на наш взгляд, также обусловлено чувством соперничества. Мол, насколько серьезным может быть соперничество народа, у которого такая смешная литература? Ведь литература – зеркало осмысления мира народом.

В целом анализ, проведенный в этой подглаве, свидетельствует о том, что персидская литература воспринимается русскими писателями XIX в. как экзотический феномен. При этом они обнаруживают, с

одной стороны, творческое вдохновение от соприкосновения с чужой ментальностью, культурой, системой художественных образов. С другой стороны, европейское высокомерие перед фактом азиатской экзотики.

Вторая подглава третьей главы называется «Русская литература XX в. о феномене персидской литературы». Здесь рассматриваются персидские реминисценции С. А. Есенина, В. В. Хлебникова, Ю. Н. Тынянова. В творчестве этих трех писателей находят отражение три основные тенденции восприятия феномена персидской культуры и литературы русской духовностью. В творчестве С. Есенина отразилось восторженно-романтическое восприятие Персии и ее литературы. Он все время упоминает Фирдоуси, Саади и Хафиза. Важнейшим топонимом является *Шираз*, ассоциирующийся в творчестве Есенина с прекрасной волшебной страной удивительных поэтов.

Для В. В. Хлебникова Персия была мистической страной, в судьбах которой реализовались космические замыслы. Он верит в глубокую органическую связь между историческим путем Персии и России, склонен видеть в современности архаическую древность индоевропейского родства. Персидские реминисценции Хлебникова полны энтузиазма. Персию и Россию ждет великое будущее, в котором обязательно скажутся мотивы древнего и великого прошлого.

В творчестве Ю. Н. Тынянова отразилось трезвое и в этом смысле традиционное отношение русского мира к Персии. В романе «Смерть вазир-мухтара» все упоминания о персидской культуре проникнуты историко-культурными и историко-политическими оценками. Поэтому все зарисовки интересны прежде всего с точки зрения восприятия этой культуры русским сознанием XIX в.

В Заключении подводятся итоги проведенного исследования и даются краткие выводы. Отмечается, что восприятие персидской литературы русской филологической мыслью представляет собой достаточно долгий и сложный процесс. Несмотря на наличие фундаментальных трудов в этой области русской иранистики, еще немало белых пятен. Перспективы проведенного исследования состоят в изучении русского востоковедения в комплексе частных наук. Сопоставительный анализ иранистики с арабистикой и литературной тюркологией позволит выявить общие приоритеты в этой области.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. Феномен персидской литературы в восприятии русских писателей // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların 18-ci respublika elmi konfransın materialları, II cild, Bakı, 2013, s.145-147
2. Образ персидского поэта Хафиза в русской поэзии//Вестник Кыргызского государственного университета им.И.Арабаева, Бишкек, 2014, s.370-371
3. Персидская литература в русской литературной энциклопедии 1930-х гг. Культура и идеология//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 4/2013, Bakı:Mütərcim, 2013, s.160-163
4. Образ Персии и персидской литературы в произведениях русских классиков XIX века // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2015, 1(93), s.209-211
5. О стилистическом своеобразии работ Е.Э.Бертельса о Низами Гянджеви //Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2/2015, Bakı:Mütərcim, 2015, s.63-66
6. Русское литературоведение о роли М.Ф.Ахундова в становлении новой персидской литературы // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri adlı VI beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2015, s. 127-129
7. «Образ Персии в произведениях А.А.Бестужева-Марлинского» // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların 19-ci respublika elmi konfransın materialları, II cild, Bakı, 2015, s. 94-96.
8. Русское литературоведение конца XIX – начала XX вв. о персидской литературе. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU, 2016, s. 188-190.
9. Серебряный век русского востоковедения. Ю. Н. Марр. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей. Баку: Мутарджим, 2016, с. 189-192.
10. Персидские реминисценции в творчестве А. С. Пушкина. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Москва: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2015, с. 85-89.
11. Советское литературоведение о классической персидской литературе. Вестник Российского университета Дружбы Народов. В печати.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NİGAR ŞAHMAR QIZI BABAZADƏ

**XIX-XX ƏSR RUS FİLOLOQLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ
FARS ƏDƏBİYYATI. KOQNİTİVİZM ASPEKTİ**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

*Tədqiqat Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbərlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Naidə Camal qızı Məmmədخانova*

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Mehdi Davud oğlu Kazımov*

Rəsmi opponentlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rəfiq Mənafulu Novruzov*

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aygün Əjdər qızı Əlizadə*

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Akademiyasının Nizami adına
Ədəbiyyat institutunun Dünya ədəbiyyatı
və komparativistika şöbəsi

Müdafiə «29» iyun 2016-cı il saat « » Bakı Slavyan
Universitetinin nəzdində filologiya üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat « » may 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ümumi fikrə görə, bədii ədəbiyyat bütün zamanlarda polifunksional səciyyə daşıyıb. Bu ümumbəşər fenomeninin əhəmiyyəti bir neçə səviyyədə təzahür edir. Bir qayda olaraq, bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi, idrak və estetik vəzifələrindən danışılır. Ətraf dünyanın dərk funksiyası bədii mətnin həm adresantını, həm də adresatını əhatə edir. Başqa sözlə desək, həm əsər müəllifi, həm də onun oxucusu mətni dərinləndirən mənimsəmə yolu ilə dünyanı dərk edirlər. Müəllif üçün əsər yaratmaq prosesi eyni zamanda dünyanı öyrənməyin bir üsuludur, əslində bu faktlar, tələlər, hadisələr və münasibətlər üzərindəki refleksiyadır. Bədii obrazlar dünyasının yaradılması, bir qayda olaraq, hadisələrin yalnız faktoloji təsviri deyil, eyni zamanda onların dərin mahiyyətini daha qabarıq şəkildə təqdim edir. Məhz bu hal A. Eynşteyn kimi görkəmli təbiətşünasa “Dostoyevski mənə bütün mütəfəkkürlərdən çox verir, hətta Qausdan da çox”, deməyə əsas vermişdir. Yaxud F. Engelsə “mən iqtisadiyyatı Balzakin romanlarından öyrənmişəm” deməyə imkan verib. Burada V. M. Jirmunskinin də sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi. Alimin dediyinə görə, “Qrimm qardaşları da inanırdılar ki, poetizasiya xalq inamının xarici ifadəsidir, yəni bu həyata həqiqi münasibətdir. Həqiqi poeziya həmişə həyatla bağlıdır, ondan törəyir və ona da qayıdır”¹.

Bədii ədəbiyyatın idrakla bağlı dəyəri müasir koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq üçün onu xüsusilə cəlbedici edir. *Koqnitiv* termini “dərk etmə”, “idrakla bağlı” deməkdir. Beləliklə, koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq informasiya ilə tanışlıq, onun emalı və bədii obrazlar şəklində təqdiminin prinsiplərini, qanunlarını və mexanizmlərini müəyyən etməyə yönəlib. Digər tərəfdən, ədəbi fikrin koqnitiv təhlili bədii faktların yaxud faktlar sisteminin dərkənin özünəməxsusluğunu üzə çıxarmağı nəzərdə tutur. Deməli, həm bədii fikir, həm də ədəbi fikrin hər ikisi koqnitiv baxımdan öyrənilməlidir.

Farsistan və fars ədəbiyyatı rus filoloji şüurunda XVIII əsrdən başlayaraq xüsusi yer tutur. İlk növbədə bu geosiyasi səbəblərlə şərtləndirilmişdi. Güclənən Rusiya imperiyası artıq I Pyotr dövründən nəzərlərini Şərqə dikmişdi. Rusiyanın ekspansionist məqsədləri Uzaq Şərq və Çinlə ərəzi mübahisələri ilə məhdudlaşmırdı. Şimal İmperiyasının maraq dairəsinə Qafqaz, Transqafqaz və Yaxın Şərq də daxil idi. İki rus-fars müharibəsi elə bil ki, İranla Rusiyanın sərhədlərini müəyyənləşdirmişdi.

¹ Жирмунский В. М. Из истории западно-европейских литератур. Л.: Наука, 1981, s. 74.

1813-cü ilin 24 oktyabrında Gülüstən sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə İran Dağıstanın, Gürcüstanın, Meqreliyanın, İmeretiyanın, Quriyanın, Abxaziyanın və Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya keçməsinə təsdiq edirdi. Azərbaycanın bu hissəsi Qarabağ, Bakı, Şirvan, Gəncə, Şəki, Dərbənd, Quba xanlıqlarından ibarət idi. Rusiyaya həmçinin Talış xanlığının bir hissəsi də keçdi. 10 may 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya verilir. Bütün bunlara baxmayaraq, rus alimlərinin fars ədəbiyyatına olan maraqlarını yalnız geosiyasi maraqlarla bağlamaq olmaz. Unutmaq olmaz ki, “fars ədəbiyyatı dünyanın ən qədim və zəngin ədəbiyyatlarından biridir”¹.

Lakin əldə alınan tarazlıq heç də sakitlik və sülh erasının başlanması demək deyildi. İran ərazisində Rusiya ilə İngiltərənin uzun sürən rəqabət dövrü başlanır. Hər iki imperiya İrana zəngin ehtiyatlara malik olan bir ölkə kimi baxırdı. Digər tərəfdən, həm ruslar, həm də ingilislər İranı Şərqi açarı hesab edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbin antiiran siyasəti bu günə qədər davam edir və bu gün də bu geosiyasi oyuna Rusiya da cəlb olunmuşdur.

Bu şəraitdə Rusiyanın strateji məqsədləri bütövlükdə İran mədəniyyətinə və o cümlədən fars ədəbiyyatının da öyrənilməsinə nəzərdə tuturdu. Rus şərqşünaslığının və şərq filologiyasının formalaşması XIX-cu əsrə təsadüf edir və bir tərəfdən geosiyasi, digər tərəfdən isə sırf elmi səbəblərə əsaslanır. Fars ədəbiyyatı fenomeni ilk növbədə dünya ədəbiyyatı fonunda dəyərləndirilir. “Dünya ədəbiyyatı” dedikdə o zamanlar əsas etibarilə Qərbi Avropa ədəbiyyatını nəzərdə tuturdular, rus ziyalıları, zadəgan mədəniyyətinin nümayəndələri özlərini avropalı görürdü və Avropaya can atırdı. *Avropasentrizm* kimi məlum olan ideoloji və fəlsəfi-kulturoloji cərəyan yalnız Qərbi Avropa fikrinin məhsulu deyil. “Qərbçilik” konsepsiyası, məlum olduğu kimi, Rusiya zəminində inkişaf edir və Pyotrun reformaları nəticəsində güclü təkan tapan mədəni və sivilizasiya meyillərin məzmununu əks edirdi. İndiyə qədər rus və dünya ədəbiyyatşünaslığında rus ədəbi fikri tərəfindən rus şüuru üçün ekzotik fenomen olan fars ədəbiyyatının dərkisi problemi qoyulmamışdı. Eyni zamanda həmin problemin həllinin vacibliyi şübhə doğurmur. Əlbəttə, bu cür təhlil bütün ədəbiyyatları əhatə etməlidir, lakin müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü baxımından bizim üçün məhz rus filoloji fikrinin Şərq ədəbiyyatlarının dərkisi problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. İş orasındadır ki, 200 il ərzində məhz Rusiya və

¹ Кязимов М. Персидская поэзия конца XX века. Баку: Нафта-Пресс, 2006, s. 6.

rus standartları bizim üçün dünyanın və o cümlədən Qərbi Avropanın simasını müəyyən edirdi. Dünya mədəniyyəti, fəlsəfəsi və bədii ədəbiyyatı ilə biz məhz rus tərcümələrində, rus izahatlarında və kommentariyalarında tanış olurduq. Digər tərəfdən bizi dünyaya təqdim edən də rus alimləri, filoloqları, tarixçiləri, mədəniyyətşünasları olub. Ona görə də bu gün bizim üçün rus filoloji fikri tərəfindən fars ədəbiyyatı fenomeninin dərki və dəyərləndirilməsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatın aktuallığı deyilənlərlə müəyyən olunur.

Tədqiqatın obyektini rus alimlərinin fars ədəbiyyatına həsr etdikləri əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini rus filoloji fikrinin fars ədəbiyyatı fenomenini dərkinin tarixi-mədəni özünəməxsusluğu təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi rus filologiyasının fars ədəbiyyatının mənimsənilməsində və təsvirində tarixi-mədəni və milli-mədəni özəlliyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *konkret vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- a) aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- b) fars ədəbiyyatının təhlilini verən XIX-cu əsr rus filoloji şərqşünaslıq ədəbiyyatı öyrənilmişdir;
- c) fars ədəbiyyatının təhlilinə həsr olunan XX əsr rus ədəbiyyatşünaslığına aid əsərlər öyrənilmişdir;
- d) XIX əsr rus yazıçılarının əsərlərindən fars ədəbiyyatı haqqında deyilənlər tapılıb və yığılmışdır;
- e) XX əsr rus yazıçılarının əsərləri təhlil olunub və fars ədəbiyyatına aid olan hissələr seçilmişdir;
- f) tədqiqatın yekunları qısa nəticələr şəklində verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bu günə qədər sistem şəklində öyrənilməyən rus filoloq-alimlərin fars ədəbiyyatı haqqındakı əsərlərinin yığılması və təhlili, eyni zamanda, rus bədii ədəbiyyatındakı “fars motivlərinin” üzə çıxarılması, milli-mədəni və mədəni-tarixi şüur baxımından tədqiqi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti fars ədəbiyyatı fenomeninin XIX və XX-ci əsr rus milli və filoloji fikri tərəfindən mənimsənilməsi faktlarının tarixi-mədəni sistemləşməsi, tipikləşdirilməsi və izahı ilə bağlıdır.

Tədqiqatın praktik dəyəri onun materiallarının və nəticələrinin şərqşünas-iranşünaslar və həmçinin rusşünaslar tərəfindən istifadə olunması imkanı ilə bağlıdır. Bundan əlavə, tədqiqatın materialları və nəticələri Respublikamızın ali məktəblərində oxunan fars və rus ədəbiyyatı tarixi üzrə

ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında və koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq üzrə ümumiləşdirici əsərlərdə istifadə oluna bilər.

Problemın işlənmə dərəcəsi. Rusiyada Fars ədəbiyyatına həsr olunmuş ədəbiyyatşünaslıq mətnlərinin tarixi-filoloji təhlilindən danışmalı olsaq, etiraf etməliyik ki, bunların sayı çox azdır. Digər tərəfdən, bu cür təhlil məhz tarixi-ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları səciyyəsi daşıyıb və daşıyır. Başqa sözlə desək, ədəbiyyatşünaslıq faktları üzərində qurulan ideoloji refleksiya, bir qayda olaraq, müşahidə olunmurdu. Fars ədəbiyyatının rus ədəbi fikri tərəfindən öyrənilməsindən danışanda, mütləq M. Kazım bəy və M. C. Topçubaşov kimi XIX əsr rus filologiyasının korifeylərini yada salmaq lazımdır. Sonralar bütün XIX əsr boyu Şərq filologiyasının bu sahəsi Rusiyada Azərbaycan alimlərinin tələbələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəlində A. V. Jukovski və A. Y. Krımskinin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin həmin dövrdə yaranan bütün əsərlər faktların yığılması səciyyəsi daşıyır. Sovet hakimiyyətinin ilk dövründə də fars ədəbiyyatının öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bir tərəfdən İrana olan maraqda Rusiya üçün ənənəvi olan və indi *dünya inqilabı* adlanan imperiya motivi özünü göstərirdi. Faktiki olaraq bu aspektdə İran üzərində Qərb ölkələri və ilk növbədə İngiltərə ilə rəqabət siyasəti reallaşdı. Digər tərəfdən iranşünaslıq, fars dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi bu ölkədəki xalq-azadlıq hərəkatı ilə uzlaşırdı. Aparılan tədqiqat göstərdiyi kimi, “proletar beynəlmiləçilik” motivi rus və sovet ədəbiyyatşünaslığı üçün XX əsr boyu aparıcı olub. Y. N. Marrın və K. Çaykinin tədqiqatları da “toplayıcı” və maarifləndirici səciyyə daşıyırdı. Bu alimlər yalnız fars ədəbiyyatına yox, fars dilinin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Fars dilini yeni nəsrlərşünaslara öyrətməyi onlar özələrinə borc bilirdilər. XX-ci əsrin sonuna qədər göstərilən motivlər Rusiyanın İran ədəbiyyatşünaslığında aparıcı mövqe tutduğuna bir sübutdur.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Aparılan tədqiqatın əsas fikri ondan ibarətdir ki, ədəbiyyatşünaslıq zamanın və məkanın aparıcı ideologemlərindən azad ola bilməz. İdeoloji göstərişlər geniş ola bilər, bu təqdirdə onlar uzun tarixi zamanı və bir çox ölkələri əhatə edir. Lakin onlar dar da ola bilər, yalnız bir ölkədə özünü büruzə verir. İdeoloji tezislər milli maraqlarla və milli özünüdərk ilə səciyyələnir. Zamanı və məkanı səciyyələndirən ideologemlər sistemi ədəbi faktlara münasibəti müəyyən edir. Münasibətlərin və dəyərləndirmələrin qabaqcadan hasil olunan qənaətlərə əsaslanması bununla bağlıdır.

Fars ədəbiyyatı rus-Avropa və milli rus dəyərlər sisteminin bütün incəliklərini özündə sınavıb. Bunun obyektiv səbəbləri onda idi ki, fars mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında Avropa elmi rus elmindən qabaq təşəkkül tapır. Digər tərəfdən bu Şərqi ölkəsinə, onun mədəniyyətinə və ədəbiyyatına münasibət Rusiyanın Şərqdəki imperiya maraqları ilə müəyyən olunurdu. Sovet dövründə İranda ədəbi prosesin dəyərləndirilməsi dünyanın ilk sosialist ölkəsinin ideoloji göstərişlərindən asılı idi. Ədəbi yaradıcılıq zəhmətkeşlərin maraqları nöqtəyi nəzərdən təhlil olunurdu. Bu həm ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığını, həm də bədii ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini səciyyələndirirdi. Fars ədəbiyyatının estetik və poetik xüsusiyyətlərinin təhlili siyasi təhlildən geri qalırdı. Bu xüsusiyyət ədəbi zövqləri də əhatə edirdi. Rusiya elminin ədəbiyyatşünaslıq maraqlarının episentrində ilk növbədə o yazıçılar dururdu ki, yaradıcılıqlarının aparıcı motivi, əsasən, zəhmətkeş kütlələri hakim siniflərin zülmündən qurtarmaq təşkil edirdi. Məsələn, bu məqam rus alimlərinin böyük Azərbaycan yazıçısı M. F. Axundovun yaradıcılığına olan diqqətini və mütərəqqi fars ədəbiyyatının formalaşmasındakı rolunu qiymətləndirilməsini izah edir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Rus şüurunda 300 il ərzində fars ədəbiyyatı Rusiyanın fars siyasətindən kənarda mövcud deyildi;
2. Rusiyanın fars siyasəti imperiya iddialarından çıxış edirdi; bu isə fars ədəbiyyatına olan münasibəti müəyyən edirdi;
3. Rus şərqşünaslığının, o cümlədən fars ədəbiyyatına həsr olunmuş rus ədəbiyyatşünaslığının həqiqi humanitar və həqiqi filoloji ənənəsinin baniləri Azərbaycan alimləri idi;
4. Rus şüurunda fars ədəbiyyatı fenomeninə olan elmi refleksiya bədii-ədəbi və elmi-şərqşünas növlərinə bölünə bilər. Birincisi A. S. Puşkin, A. A. Bestujev-Marlinski və s. rus yazıçılarının əsərlərindəki fars remissensiyaları ilə, ikincisi – rus şərqşünaslarının əsərləri ilə bağlıdır. Bədii refleksiya elmi şüurdan az əhəmiyyət kəsb etmir;
5. Fars ədəbiyyatına olan ədəbi-bədii refleksiyanı avroposentrizm səciyyələndirir. Bu meyl bir tərəfdən Pyotrdan başlayan rusiyalıların Avropaya yönəlmələri digər tərəfdən isə Rusiyanın Şərqdə apardığı imperiya siyasəti ilə şərtlənirdi;
6. XX əsrdə rus ədəbi şərqşünaslığı və iranşünaslığı eyni ilə İrana və İran mədəniyyətinə böyük dövlətçilik motivləri baxımından yanaşmışdır. Digər tərəfdən dünyanın ilk fəhlə-kəndli dövlətinin ideologiyasına uyğun şəkildə İrana olan münasibətdə “zülmə məruz qalan xalqların azad olun-

ması” tezi aparıcı rol oynayır. XX əsr görkəmli rus ədəbiyyatşünaslarının əsərlərinin koqnitiv əsasını məhz bu motiv təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Mənbələrdən istifadə bilavasitə tədqiqatın vəzifələri ilə bağlıdır. Beləliklə də tədqiqatda ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlərdən, o cümlədən koqnitiv ədəbiyyatşünaslıqdan, XIX və XX əsr bədii mətnlərindən, həmin dövrə aid rus şərqşünaslarının əsərlərindən və, nəhayət, lüğətlər və ensiklopediyalardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları. Ümumelmi metodlardan işdə təhlil, sintez, fərziyyə, induksiya və müqayisədən istifadə olunmuşdur. Qanunauyğun şəkildə dissertasiyada təsviri metod tətbiq olunur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri haqqında mütəmadi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin nəzəri seminarlarında, ali məktəb, ali məktəblər arasındakı, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilib. Tədqiqatın nəticələri 11 məqalə və tezlərdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığından, obyekt və predmetindən, əsas məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs olunur.

Dissertasiyanın **birinci fəslində** “Ədəbiyyatşünaslıq yeni inkişaf mərhələsində” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə – “Ümumi prinsiplər və vəzifələr” – mütəxəssislərin fikrinə görə, ənənəvidən ciddi surətdə fərqlənən müasir ədəbiyyatşünaslığın formalaşmasından bəhs olunur. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu gün tədricən bədii ədəbiyyata elə bir yanaşma formalaşır ki, o təfəkkürün növü kimi dərk olunmağa başlayır. Deməli, ədəbiyyatın forma olması və incəsənətin xüsusi növü kimi ənənəvi anlamı keçmişdə qalır, bədii obrazlar və onların sistemi informasiyanı hasil edən bir idrak mexanizmi kimi izah olunur. Müasir koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq üçün kütləvi təfəkkür haqqında təsəvvürlər son dərəcə vacibdir. Həqiqətən də kütləvi təfəkkür amili ədəbiyyatşünaslıqda koqnitiv diskurs üçün həlledici rol oynayır. Əgər ayrı-ayrı bədii əsərləri yalnız fərdi şüurun məhsulu kimi dəyərləndirsək, onda onların ədəbiyyatşünaslıq üçün olan əhəmiyyəti kifayət qədər azalır. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq ilk növbədə kütləvi təfəkkürü izləyir, məhz bu təqdirdə onun nəticələri yeni paradigma

çərçivəsində elmi dəyər kəsb edir. Problem kütləvi şüurun reallığındadır, çünki çox zaman onu fərdi şüurdan ayrılmış şəkildə nəzərdən keçirirlər. Bəzən elmi ədəbiyyatda kütləvi təfəkkürün reallığına şübhə ilə yanaşılır. Yəni onu yalnız fərdi şüurların psixi xüsusiyyətlərinin toplusu kimi qəbul etmək olar. Əslində isə kütləvi psixika anlayışının yaranması keçən əsr psixoloji fikrinin inkişafında çox ciddi bir mərhələnin yaranmasına səbəb oldu. Bu gün etnik psixologiyadan, bu və ya digər xalqın düşüncə özünəməxsusluğundan, ona xas olan, şüurunu və davranışını spesifik tərzdə müəyyən edən dünya mənzərəsindən danışılır. Bədii-ədəbi əsərin təhlilinə bu cür yanaşanda, əsər fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi yox, milli ruhun inikası, kütləvi psixikanın ifadəsi, dünyaaqlamı, dünyanın xüsusi izah forması və obrazlı dərkini nümunəsi kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv istiqamətdə işləyən müasir humanitar elmlər kütləvi psixikanı müəyyən edən amilləri, onun strukturunu öyrənməyə çalışır. Fikrimizcə, kütləvi psixika mövcud stereotiplərlə müəyyən olunur, həmin stereotiplər isə dildə əks olunur. Məhz ona görə dili şüurun aynası adlandırırlar. Digər tərəfdən, görkəmli yazıçıları tamamilə qanunauyğun şəkildə *böyük söz ustaları* adlandırırlar. Bu ustalığın məzmunu sözün yüksək dərəcədə öz vəzifəsinə görə istifadə olunmasındadır. Yazıçı tərəfindən yaradılan bədii kontekst sözün bütün imkanlarını üzə çıxarır. Sözün kontekstdə reallaşan imkanları isə gerçəkliyin koqnitiv dərkini nəticələndirir.

İşdə “ideologiya” anlayışına xüsusi diqqət yetirilir. Əsas kimi ideologiyanın yalançı yox yanlış şüur olduğu haqqında tezis qəbul olunur¹. İdeoloji yanaşma gerçəkliyi bədii obrazlar sistemində bərpa edən təhtəlsüur mexanizmin müəyyən olunmasına yönəlməlidir. Bədii ədəbiyyatın ideoloji və ədəbi izahının təhlilinə həsr olunmuş ədəbiyyatşünaslıq ikinci dərəcəli elmi fikir kimi təşəkkül tapır. Əslində məhz bu təqdirdə biz həqiqi refleksiya ilə rastlaşırıq. Bədii mətn gerçəkliyin mental bərpasının kütləvi koqnitiv təcrübəsinin təzahürü olduğu halda, ədəbiyyatşünaslıq gerçəkliyin bədii əksi faktı üzərində qurulan refleksiyadır. Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünaslıq da ideologiya ilə əhatə oluna bilər, lakin zaman və məkan çərçivəsində hökm sürən dəyərlərdən asılı olaraq o həm şüursuz, həm də şüurlu proses ola bilər.

Birinci fəslin bu yarım-fəslində müasir ədəbiyyatşünaslığın “arxetip” və “özgə” kimi anlayışlarının məzmunu nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, bu anlayışlar nisbətən zidd məzmunla malikdir. Belə ki, *arxetip* dedikdə çox

¹ Барт Р. S/Z. М.: Эдиториал УРСС, 2001, с. 10.

qədim mənşəli və əsrlər boyu dünya ədəbiyyatında təkrar olunan obrazlar və motivlər başa düşülür. Deməli, bunlar universal səciyyəyə malikdir və dünya bədii prosesini zaman və məkandan asılı olmayan vahid bütövə birləşdirir. Əksinə, “özgə” anlayışı diqqətimizi özgə zamanı və məkanı səciyyələndirən bədii ədəbiyyatın özünəməxsusluğuna və təkrarolunmazlığına yönəldir. Beləliklə, ayrı xalqın ayrı zamanda yaratdığı ədəbiyyatı oxumaq üçün ciddi intellektual cəhd tələb olunur, “özgə şüurun” quruluşuna müdaxilə etmək həmişə böyük mənəvi çətinliklərlə bağlıdır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə “Elmi aparat və terminologiya” adlanır. Burada qeyd olunur ki, koqnitiv ədəbiyyatşünaslığın əsasında postmodernizm çərçivəsində yaranan və inkişaf edən narratologiya nəzəriyyəsi dayanır. Terminin özündən də göründüyü kimi, narratologiya təhkiyə nəzəriyyəsidir. İ. İlyin göstərir ki, narratologiya nəzəriyyəsi “özlə vəzifələrə və onların həll etmə üsullarına malik olan xüsusi ədəbiyyatşünaslıq təlimi kimi 60-cı illərin sonunda struktural doktrinanın yenidən incəsənətin təbiətini və ümumiyyətlə, onun varlığını kommunikativ təsəvvürlər baxımından dəyərləndirilməsinin nəticəsində təşəkkül tapır”¹. Bu tərif elə ilk baxışdan strukturalizmi, xüsusən də onun rus formalizmi kimi növünü xatırladır. Belə ki, O. A. Xanzen-Leve rus formalizminin hərtərəfli təhlilini verir və qeyd edir ki, formalistlər zaman çərçivəsində reallaşan ədəbi prosesi, yəni ədəbiyyat tarixini sistemlər sistemi kimi dərk edirlər. Məhz bu xüsusiyyət rus ədəbi formalizmini həqiqi və sözün tam mənasında nəzəri strukturalizm edir². Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, əgər sistemlik mətndə eksplikasiya olunan verbal vasitələrin məcmusudur, “mənəvi qalıqların” sistemliyi də şübhə qoğurmur. Məlumdur ki, konseptləri mental varlıqlar kimi müəyyən edən alimlər onların bütöv şəkildə verballaşmadığını göstərirlər, yəni konseptlər dil vahidlərində qalıqsız açıqlanmırlar. Nə isə ifadə olunmamış qalır, dil və etnik kollektivi mənəvi səviyyədə birləşdirir. Ona görə də koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq “konseptual inteqrasiya” anlayışına müraciət edir³.

Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kontekstində informasiya texnologiyalarının *domen* kimi termini aktuallıq kəsb edir. Ən ümumi və qeyri-

¹ Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. М.: Интрада, 2001, с. 164.

² Ханзен-Лёве Оге А. Русский формализм: Методологическая реконструкция развития на основе принципа острашения. М.: Языки русской культуры, 2001, с. 364.

³ Лозинская Е. В. Литература как мышление: Когнитивное литературоведение на рубеже XX-XXI веков. М.: Центр гуманитарных научно-информационных исследований, 2007, с. 75.

kompüter mənasında *domen* kimə və yaxud nəyəsə aid olan “ərazi”, “məyyəyən sahə” deməkdir. Oksford universitetinin müasir filoloji terminlər lüğətində bu termin iki mənada verilir. Birincisi “eyni qaydalar tətbiq olunduğu məkan yaxud formalar diapazonu” kimi müyyəyən olunur¹. İkinci mənə ilə bağlı göstərilir ki, domen – “mədəni yaxud digər qaydalar çoxluğudur ki, nitqin müxtəlif növləri onu səciyyələndirir və məqbul sayılır. Məsələn, məhkəmə nitqi, idman şərhə sahəsi və onların ailədə, evdəki mədəni ünsiyyət növlərinə qarşı durması”².

Yarımfəsildə nəzərdən keçirilən koqnitiv ədəbiyyatşünaslığın elmi aparatının ünsürləri bədii yaradıcılıq sahəsində aparılan bütün tədqiqatlarda öz aktuallığını saxlayır. Təhlil olunan təsvir qəliblərinin istifadəsi çox faydalı ola bilər. Ədəbiyyatşünaslıq mətnlərinin koqnitivizm baxımından təhlilə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv tədqiqat burada estetik hadisələrin dəyərləndirilməsində özünü göstərən stereotiplərin üzə çıxarılmasına yönəlir. Təcrübə göstərir ki, bədii mətnlərin müəllifləri eləcə də onları tədqiq edənlər, bir qayda olaraq, öz qiymətlərinin və meyarlarının düzlüyünə şübhələnmir, özü də bu əminlik təhtəlsüz səciyyə daşıyır. Ədəbi ənənənin ikinci dərəcəli refleksiya kimi ədəbiyyatşünaslıq təhlili stereotip anlamın dar çərçivəsindən çıxmağa yönəlir. Stereotiplər isə əsas etibarilə mədəniyyət tarixini və əcnəbi-ədəbi və əcnəbi-mədəni faktlara münasibətlərin tarixini əks edir.

Dissertasiyanın **İkinci fəslə** “Rus şərqşünaslığı fars ədəbiyyatı haqqında” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. İkinci fəslin **birinci yarımfəslə** XIX əsr rus ədəbiyyatşünaslığı fars ədəbiyyatı və Farsistan haqqında” adlanır. Burada qeyd olunur ki, rus şərqşünaslığının və iranşünaslığının əsaslarını görkəmli Azərbaycan alimləri M. C. Topçubaşov və M. Kazım bəy qoymuşlar. Bu alimlərin rus elmi tarixindəki rolu haqqında müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri gətirilir. İşdə həmin faktın mədəni-tarixi səbəblərini araşdırmaq cəhdi edilir. Azərbaycan türklərinin Rusiyada İran, həmçinin də fars mədəniyyətinin təmsilçiləri olduqları haqda fikir söylənilir. Bu münasibət tarixən azərbaycanlıların vahid türk-fars mədəniyyəti məkanında yaşamaqları ilə izah oluna bilər. Türkmənçay və Gülüstən müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycan ziyalıları qanunauyğun şəkildə Rusiyada Şərq və o cümlədən fars mədəniyyətini təqdim edirdilər. Mədəniyyət sahəsində bu cür təmsilçilik Azərbaycan ziyalıları tərəfindən fars mədəniyyətini və

¹ Matthews P. H. Oxford concise dictionary of linguistics. Oxford university press, 2014, s. 112.

² Yəni orada.

ədəbiyyatını doğma mədəniyyət kimi dərk etmələrinə əsaslanırdı. Bu isə, şübhəsiz, koqnitiv əhəmiyyətə malik idi.

Bu cür simbiozun tarixi-mədəni və siyasi-iqtisadi səbəblərinin izahı tədqiqatın vəzifələrinə daxil deyildi. Sadəcə qeyd etmək lazımdır ki, M. C. Topçubaşov və M. Kazım bəy kimi azərbaycanlı-türk filoloq-alimləri Rusiya və Avropa auditoriyasına fars ədəbiyyatını dərin şüuraltı səviyyədə mənimsənilmiş ədəbi-mədəni fakt kimi təqdim edirdilər. Bu xüsusiyyət Rusiya kütləsi tərəfindən də lazımınca dəyərləndirilmişdir. Sovet dövrünün koqnitiv qəlibləri bizi hər bir Şərq mədəniyyət xadiminin rus müəllimi olduğuna inandırmağa çalışırdı. Bir tərəfdən, milli şairlər və yazıçılar milli Puşkinlər və Nekrasovlar elan edilirdi. Digər tərəfdən, rus mədəniyyət xadimləri kiçik xalqların maarif, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin müəllimləri elan edilirdi. Gerçəkliyin bu dərkə və izahı qəlibinə uyğun şəkildə belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, güya M. Kazım bəyin müəllimi N. Q. Çernışevski idi. Məsələn, bu fikir A. K. Rzayevin “Mірzə Məhəmməd Əli Kazım bəy” kitabında özünə yer tapır. Bu haqda V. Quliyev haqlı olaraq yazır ki, “bu cür müləhizələrin əsasında ədəbi və şəxsi əlaqələrin mütləq ideoloji məntiqini axtarmaq cəhdi dayanır, istənilən növ insani münasibətlər ideoloji təsir baxımından dəyərləndirilir”¹. Alim haqlı olaraq hesab edir ki, dostluq heç də ideoloji təsir demək edyildi. “N. A. Mazitova, A. Rzayev və başqalarının səhv fikirləri ilk növbədə yaxın keçmişin ədəbi əlaqələr sahəsindəki meyarlarını və prinsiplərini əks edir. O zamanlar milli klassiklərin hər biri üçün rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən “müəllim” tapılırdı, ondan sonra isə müəllimin tələbəyə hansı istiqamətdə təsir göstərdiyi müəyyən olunurdu”².

M. Kazım bəy hətta XIX-cu əsrin ikinci yarısında Peterburq universitetində fars dili üzrə yeganə müəllim idi. V. V. Bartold yazır ki, universitet unikal elmi və tədris müəssisəsi idi, “lakin dillərin tədrisi qaneedici deyildi”³. Maraqlıdır ki, Bartold Kazım bəy haqqında yaxşı fikirdə deyildi: “Kafedranı A. K. Kazım bəy təmsil edirdi. O isə əsas fikri dilin praktik öyrənilməsinə yönəldirdi ki, bu da elmin tələblərinə cavab

¹ Гулиев В. «Азербайджанская школа» в российской ориенталистике. Баку: Азернешр, 2002, s. 305.

² Yenə orada.

³ Бартольд В. Карл Германович Залеман. Петербург: Академия наук, 1917, s. 239.

vermədi. Onun xəstəliyindən və 1870-ci ildə ölümündən sonra dilin tədrisi Q. V. Melqunova, sonra isə S. İ. Çernyayevə tapşırılmışdı”¹.

Nəzərdən keçirilən dövrdə K. Q. Zalemanın və V. A. Jukovskinin fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Bartold yazır ki, K. Q. Zaleman özünün namizədlik dissertasiyasını Xaqaninin rübailərinə həsr etmişdi. Əlbəttə, Zalemanın və Bartoldun yazılarında Azərbaycan şairləri fars şairləri kimi təqdim olunur. Obyekt seçimini Bartold Peterburqda Xaqaninin rübailərinin üç əlyazmasının olması ilə izah edir. Digər tərəfdən, Zaleman fars ədəbiyyatı tarixində XII əsri, hicri tarixinin VI əsrini, xüsusilə qeyd edir. Bu dövrü isə alim ona görə xüsusi olaraq qeyd edir ki, ölkənin siyasi dağılması fars ədəbiyyatının çiçəklənməsinə səbəb olur². Başqa sözlə desək, Zalemanın fikrinə görə, siyasi böhran ədəbiyyatın inkişafına təkan verir. Hər şair öz yerli hökmdarını tərifləməyə can atırdı. Ölkənin dağılması şairlərin fəaliyyətini gücləndirir. Saray şairi olmayan şair yox idi. Saraylar çoxaldıqca şairlərin də sayı artırdı. Zaleman fars ədəbiyyatını çox yüksək dəyərləndirirdi, lakin Bartold qeyd edir ki, onun dissertasiyası bədii ədəbiyyatın xüsusi təhlilini vermir. Zalemanın fars ədəbiyyatına yüksək qiymət verməsi “dissertasiyanın müqəddiməsindən və V. A. Jukovskinin magistr dissertasiyasına yazdığı rəydən görünür”³. Bartold iki maraqlı məqama toxunur. Birincisi, Zalemanın dissertasiyası bədii ədəbiyyatın təhlilini vermirdi, ədəbiyyat haqqında Zaleman yalnız dilin praktik tədrisi baxımından danışır. Buradan bir daha Kazım bəyi praktik dilə üstünlük verməsində təqsirləndirməyin süni olduğu aydın olur. Göründüyü kimi, hətta çox sonralar tədris praktik səciyyə daşıyırdı, onun məzmunu dəyişmədi, tövsiyələr eyni qalırdı. Ədəbiyyat yalnız dilin öyrənilməsində köməkçi vasitədir. İki məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, Bartold qeyd edir ki, Zalemanın dissertasiyası fars poeziyasına həsr olunmuş yeganə iş olaraq qalır. Bundan sonra rus dilində fars şairlərinə həsr olunmuş daha iki iş yazılır. Bu V. A. Jukovskinin magistr dissertasiyası (1883) və onun Xəyyama həsr etdiyi məqaləsidir (1897). İkincisi, Bartold qeyd edir ki, “indiyə qədər” Rusiyada fars ədəbiyyatına həsr olunmuş heç bir əsər olmayıb. Bartoldun əsəri 1917-ci ildə çapdan çıxır, deməli, bu vaxta qədər Rusiya şərqşünaslığında fars ədəbiyyatı tədqiqat obyektı olmamışdır.

¹ Бартольд В. Карл Германович Залеман. Петербург: Академия наук, 1917, s. 239.

² Yenə orada, s. 241.

³ Yenə orada, s. 242.

Rus iranşünaslıq tarixində Valentin Alekseyeviç Jukovskinin xüsusi yeri vardır. Bu alimin hərtərəfli fəaliyyəti fars dili, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası, tarixi kimi sahələri əhatə edirdi. V. A. Jukovski K. Q. Zalemanın tələbəsi idi və, yəqin ki, müəllimindən tədqiq olunan obyektə həqiqi filoloji münasibət bəsləməyi öyrənmişdi, ədəbiyyat və tarix onun üçün ayrılmaz hadisələr idi. Bu münasibətdə klassik filoloji ənənə özünü büruzə verir. Heç təsadüfi deyil ki, dünya universitetlərində, inqilabdan əvvəl Rusiyada da, ayrı-ayrı filoloji və tarix fakültələri yoxdur, əvəzində isə vahid tarix-filologiya fakültələri mövcuddur. Bu ənənə Rusiyada kəsilir, lakin kadrların hazırlanmasında “köhnə” mütəxəssislər sağ ikən müvafiq prinsip saxlanılır.

“Rus şərqşünaslığının tarixi üzrə öçerklərdə” qeyd olunur ki, V. A. Jukovski yalnız K. Q. Zalemanın yox, həm də V. R. Rozenin və İ. N. Berezinin tələbəsi olub. V. A. Jukovskinin tələbələri isə A. A. Romaskeviç, Y. N. Marr, İ. A. Orbeli, İ. Y. Kraçkovski, Y. E. Bertels, İ. İ. Zarubin, İ. İ. Umnyakov, S. M. Şapşal kimi görkəmli iranşünaslar olub. Əlbəttə, adları çəkilən bu alimlər Rusiyanın fars ədəbiyyatşünaslığı tarixində eyni iz qoymayıblar, lakin A. A. Romaskeviç, Y. N. Marr, İ. Y. Kraçkovski və Y. E. Bertels öz əsərləri ilə yalnız şərqşünasların arasında yox, geniş filoloji aləmdə şöhrət qazanmışdılar. Təkcə elə bu xüsusiyyət V. A. Jukovskinin rus filoloji elminin tarixindəki yerini müəyyən edir.

Y. E. Borşevskinin məqaləsində qeyd olunur ki, V. A. Jukovski irsinin əksər hissəsi alimin vəfatına qədər əlyazmalarda, çap olunmamış qalıb. Bu irsin sistemləşməsində və çapa hazırlanmasında onun ən yaxın tələbəsi A. A. Romaskeviçin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Bu iş 1918-ci ildə V. A. Jukovskinin vəfatından sonra başlayır və alimin həyat yoldaşının 1928-ci ildəki vəfatından sonra daha da geniş səciyyə kəsb edir. Bundan sonra Romaskeviçin öz qeydinə əsasən, bütün əlyazmalar nəzərdən keçirilib və Asiya muzeyinə 91 ədəd sənəd təhvil verilib¹. Qeyd olunur ki, sənədlərin siyahısı iki hissədən ibarətdir, əsas və əlavə hissələrdən. Bölmələrin adları son dərəcə səciyyəvidir. Aydındır ki, bu adlar məzmunu əks edir və ona müvafiq şəkildə verilib. Bölmələrin özləri qanunauyğun olaraq Romaskeviçin sistemləşdirmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Bölmələrin adları və bölmələr aşağıdakılardır: 1. Məruzələr və məqalələr; 2. Əlyazmaların surətləri; 3. Xarici işlər nazirliyinin Şərq dilləri tədris şöbəsinin

¹ Жуковский В. А. О нем. Очерки по истории русского востоковедения (Сборник статей). Сб. 5. М.: Изд-во Восточной литературы, АН СССР, 1960, s. 5.

əlyazmalarının siyahısı; 4. Tərcümələr; 5. Dialektologiya üzrə materiallar; 6. Arxeologiya üzrə materiallar; 7. Folklor üzrə materiallar; 8. Müxtəlif sənədlər; 9. Məktublar; 10. Sənədlər və rəsmi kağızlar; 11. Xarici işlər nazirliyinin Şərq dilləri tədris şöbəsi; 12. Praktiki Şərq akademiyası; 13. Hərbi nazirliyin layihəsi¹. Deməli, iranşünas V. A. Jukovski hərbiçiləri sadəcə İrandakı vəziyyətlə bağlı maarifləndirmirdi. Hətta Hərbi nazirliyin quruluşu haqqında düşünürdü.

1883-1886-cı illərdə V. A. Jukovski İranda olur. Fars folklorunun yığılmasında çoxlu işlər görür, fars şairlərini tərcümə edir, müqəddəs sufilərin həyatlarını yazır. Bütövlükdə müsəlman mədəniyyətini diqqətlə öyrənir. Rus filologiyasının tarixində V. A. Jukovskinin xüsusi yeri var, bu yerin əhəmiyyəti alimin maraq dairəsinin genişliyi və böyük bir şərqşünas nəslini yetişdirməsi ilə müəyyən olunur.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli” adlanır. Burada qeyd olunur ki, rus mədəniyyətinin Gümüş əsrə yalnız əsrlər qovşağı mədəniyyətinin çiçəklənməsini təmsil edən rus modernçilərinin adları ilə bağlı deyil. Rusiyadakı Gümüş əsr, Qərbi Avropa İntibahı kimi həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Əgər xalqın mədəniyyəti onun həyat tərzidirsə, Gümüş əsr İntibah dövrü təşkil edir və beləliklə milli həyatın hər bir sahəsində özünü büruzə verir. Məhz bu cür milli İntibah kontekstində rus şərqşünaslarının yeni nəslə formalaşır. Bu insanların yaradıcılığı sovet dövründə də davam edir, lakin onların əsərlərinin təhlili göstərir ki, onlar əsrlərin sərhədində formalaşan nəslin nümayəndələri olaraq qalırlar. Rus şərqşünaslığının Gümüş əsr nəslinin ən parlaq nümayəndələrindən biri Aqafanqel Yefimoviç Krımski idi. Dissertasiyanın bu bölməsində A. Y. Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” adlı monoqrafiyası hərtərəfli təhlil olunur. Təhlil fars ədəbiyyatı tarixinin və dahi Azərbaycan şairinin şəxsiyyətinin alim tərəfindən izah olunması səpkisində aparılır. A. Y. Krımskinin əsərləri həqiqətən də rus şərqşünaslığı tarixində xüsusi yer tutur. Lakin dissertasiyada aparılan təhlil göstərir ki, Krımskinin əsərləri şərqşünaslıq tarixində müəyyən bir mərhələ təşkil edir ki, onu aşmaq lazım idi və sonralar Rusiyanın fars ədəbiyyatşünaslığı bu işi görür. “Mərhələnin aşması” isə Gümüş əsr romantizminə reaksiya olaraq realizmin dərinləşməsi yolunda baş verirdi.

¹ Жуковский В. А. О нем. Очерки по истории русского востоковедения (Сборник статей). Сб. 5. М.: Изд-во Восточной литературы, АН СССР, 1960, с. 6.

Gümüş dövrünün rus ədəbiyyatşünaslığındakı parlaq nümayəndəri kimi, yəgin ki, formalistləri də dəyərləndirmək olar, xüsusən də Y. N. Tınyanovu, V. B. Şklovskini, V. M. Jirmunskini, B. M. Eyxenbaumu. Şərqşünaslıqda Gümüş əsr nəslinə A. Y. Krımski və V. A. Jukovski ilə bərabər Y. E. Bertels, Y. N. Marr və bəzi digər alimləri də aid etmək olar. Bu sırada, heç şübhəsiz ki, Y. E. Bertelsin xüsusi yeri var.

Y. E. Bertels sadəcə rus və sovet şərqşünaslarından biri deyildi, Rusiyada İran mətnşünaslığının banisidir. Alim bir sıra yaxın və orta Şərq ədəbiyyatları üzrə mütəxəssis idi, Firdovsi, Nizami, Nəvai, Cami kimi Orta əsrlər fars, türk və tacik şairləri yaradıcılığının bilicisi idi. Gümüş əsrin romantik ruhu Y. E. Bertelsi də səciyyələndirirdi, bu ruh özünü ilk növbədə onun əsərlərinin xüsusi emosional tutumunda, materiala şövq və həvəslə yanaşmasında göstərirdi. Alim nədən yazırsa yazsın, onun yazdığına yaradıcılığı ilə maraqlandığı insanlara məhəbbət özünü göstərirdi.

Alim kimi inqilabdan əvvəl formalaşan Y. E. Bertels rus şərqşünaslıq məktəbinin ən yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirirdi. XIX əsrin sonunda anadan olmuş, XX əsrin birinci rübündə universitet bitirən digər şərqşünaslar kimi Y. E. Bertelsə də Şərqə olan xüsusi ehtiram və məhəbbət, təhlilin mükəmməlliyi, elmi vicdan, faktların yığımında isə səliqəyə sahib idi. Başqa sözlə desək, Bertels və onun nəslinin digər nümayəndələri köhnə rus şərqşünaslığının ənənələrində formalaşırlar, lakin çox cavan olduqlarına görə güdrətli və aqressiv yeni inqilabi ideologiyanın təsirinə məruz qalırlar. Yeni ideologiyayı bütün stereotiplərin məhv edilməsi səciyyələndirirdi ki, bu bütün zamanlarda, bütün ölkələrdə inqilabi epoxalara xas idi. Digər tərəfdən bu yeni ideologiya aqressiv və total səciyyə daşıyırdı. İnqilabi ideologiya hər zaman və hər yerdə ayrı-ayrı insanların hadisələrə münasibətini dəyişə bilməsə də, yazıların üslubunu köklü şəkildə dəyişirdi. Ədəbiyyatşünaslıq tarixi baxımından o zamankı alimlərin dili və üslubu, hətta ştapları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı Y. E. Bertelsin kitablarının üslubuna diqqət yetirmək lazımdır, xüsusən də onun Nizami haqqındakı yazdığı iki kitaba. Birinci kitab 1940-cı ildə, ikincisi isə 1956-cı ildə çapdan çıxır. İlk növbədə hər iki kitabı səciyyələndirən yüksək pafosdan danışmaq lazımdır, çünki bu kitabların məzmununu müəyyən edir. Birinci kitab şairin 800 illiyinə həsr olunmuşdu. Kitabın adı diqqəti cəlb edir: “Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Epoxa – həyat – yaradıcılıq”. Bertelsin Nizami haqqında kitablarına romantik münasibət və ideoloji rəngə boyanmış təsvir xasdır. Digər tərəfdən, Krımskidə olduğu kimi, burada da böyük azərbaycanlının etnik mənsubiyyəti vurğulanır. Aşağıdakı

ifadələr bu kitablar üçün son dərəcə səciyyəvidir: *Cənubi Qafqaz zəhmətkeşlərinin əsas düşmənləri, Nizami Azərbaycanı İranın bir hissəsi hesab etmir, o qəti surətdə Azərbaycanın müstəqilliyini tələb edir, şovinst meyllər şairə tamamilə yaddır, o zamankı Azərbaycan şəhərlərinin beynəlmiləl ruhu, kapitalizmin yaratdığı qardaş müharibələri, Nizaminin dostu – zəhmətkeşlərin xeyrini istəyənlərdir, xalq, dil və din onun üçün vacib deyil*. Göstərilən ifadələrdən hər biri sovet zamanının şampıdır, bundan əlavə, trotskizmlə mübarizənin və döyüşçü proletar beynəlmiləçiliyinin şampıdır.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəsli “XX əsr ədəbiyyatşünaslığı fars ədəbiyyatı haqqında” adlanır. Bu yarım fəsildə xüsusi olaraq keçən əsrin 30-cu illərində nəşr olunan “Ədəbi ensiklopediya” (Kommunist ensiklopediyası) nəzərdən keçirilir. Fars ədəbiyyatına həsr olunmuş məqalə burada ideoloji baxımdan iki hissəyə bölünür. Tarixi ekskurs sırf ədəbiyyatşünaslıq səciyyəsi daşıyır, lakin XX əsr ədəbiyyatının təsviri kəskin ideoloji boya kəsb edir. Məqalədə fars ədəbiyyatının bütün görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı kifayət qədər dolğun və ardıcıl surətdə işıqlandırılır. Məqalə müəllifləri şərəfli epitetlərdən çəkinmirlər. XIX əsr ədəbiyyatından başlayaraq təsvir sırf ideoloji səciyyə kəsb edir. Faktiki olaraq ədəbi faktların təsviri öz yerini tarixi hadisələrin marksist izahına verir. Bu özünü bölmələrin adlarında da göstərir. Məsələn, “Kapitalizm və milli-azadlıq hərəkatı dövrü ədəbiyyatı”¹. Yaxud: “1906-1912-ci illərin inqilab dövrü”². Yaxud: “İnqilabi mətbuatı məhv edən 1912-1914-cü illərin reaksiyası”³.

Estetik fakta 1930-cu illər “Ədəbi ensiklopediyasında əks olunan münasibəti sovet filologiyasının ilkin dövrünü təşkil edən alimlərin əsərlərində də müşahidə etmək olar. Həmin dövr sırf sovet məktəbinin yaranma dövrü idi. Bu alimlərin sırasında Yuri Nikolayeviç Marrın xüsusi yeri var. Məlum olduğu kimi, Y. N. Marr görkəmli sovet dilçisi N. Y. Marrın oğlu idi. Onun əsərlərinin məcmusuna yazılan müqəddimədə qeyd olunur ki, Y. N. Marr görkəmli iranşünas, ədəbiyyatşünas-filoloq, dilçi-yafetidoloq, folklorçu idi⁴. Alimin çoxşaxəli fəaliyyətinin hər bir sahəsində onun orijinallığı özünü büruzə verirdi. Onun elmi yaradıcılığının ümummetodoloji əsas-

¹ Литературная энциклопедия в 12 томах. Том 8. М.: Изд-во Коммунистической академии, Научно-исследовательский институт литературы и искусства, 1934, s. 561.

² Yenə orada, s. 564.

³ Yenə orada, s. 566.

⁴ Марр Ю. Н. Статьи, сообщения и резюме докладов. I. М.-Л.: АН СССР. Грузинский филиал научно-исследовательского института Кавказоведения им. акад. Н. Я. Марра, 1936, s. 5.

larını, şübhəsiz ki, marksizm-leninizm təşkil edirdi. Məhz bu səbəbdən Marr ədəbi əsərlərin maddi mədəniyyət abidələrinin izahına xidmət edən vasitələr kimi istifadəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Marrın işlərinin siyahısı 1924-cü ildə nəşr olunan Nizami haqqındakı məqalələri ilə başlayır. Bu məqalələr aşağıdakılardır: “Asiya muzeyinin əlyazmasında Nizaminin qəzəli”, “Leyli və Məcnun poemasının iki fars variantına dair”, “Nizaminin Həft-iqlimdə gətirilən qəzəlləri və rübailəri”, “Asiya muzeyinin əlyazmasında Nizaminin qəsidəsi”¹. Fikrimizcə, Marr yaradıcılığını səciyyə-ləndirən elmi fəaliyyətini Nizamidən başlamasıdır. 1924-cü ildə Marrın otuz yaşı vardı və 1924-cü il alimin çap əsərlərinin ilk ili kimi qeyd olunur. Deməli, Y. N. Marrın elmi fəaliyyəti Nizamidən başlayır.

“Tehran ədəbi təəssuratları” məqaləsində Marr yazır ki, İranda Nizaminin geniş kütlələrə tanış olmadığına naqis əlyazmaların böyük rolu olmuşdur. Farsların dediyinə görə, elə qədim zamanlarda Nizaminin əsərləri səhvlərlə köçürülürdü. Bu fikri Marr Tehran ziyalıları mühitində eşidir². Marr yazır ki, İranda Nizami yalnız köçəri əsilzadələr tərəfindən sevilir³. Nəfisi adında bir nüfuzlu ədəbiyyatşünas Marra deyib ki, Nizamini böyük şair hesab etmir. Onun dediyinə görə, Nizami savadlı adam idi və öz savadını “Xəmsə”də göstərir. “Şeirlərinin üstündə işləmirdi”⁴. “O Firdovsi, yaxud Ənsari, yaxud Fərruxi kimi böyük şair deyil, bu şairlərin hər misrasında valehedici texnika özünü göstərir”⁵. Nəfisinin təhlili belə sözlərlə bitir: “Nizami fars şairi deyil, o Azərbaycan mühitində yaşayıb və çalışıb, onun şeirləri fars üçün anlaşılmazdır”⁶. Marr Nəfisidən əl çəkmir və farsların Nizamiyə münasibətini başa düşmək istəyir. Alim Nəfisiyə belə bir sual verir: “Hansısa bir müəyyən mühitdə Nizami dahi şair sayıla bilərmi?” Bu suala Nəfisi cavab verir ki, “ola bilər, lakin İran üçün Nizami dahi deyil”⁷. Dissertasiyada aparılan təhlil göstərir ki, Y. N. Marr öz

¹ Март Ю. Н. Статьи, сообщения и резюме докладов. I. М.-Л.: АН СССР. Грузинский филиал научно-исследовательского института Кавказоведения им. акад. Н. Я. Марра, 1936, с. 17.

² Март Ю. Н. Статьи и сообщения. II. Труды Института языка и мышления им. Н. Я. Марра. М.-Л.: АН СССР, 1939, с. 259.

³ Yənə orada, s. 260.

⁴ Yənə orada, s. 265.

⁵ Yənə orada, s. 266.

⁶ Yənə orada, s. 266.

dövrünün ən görkəmli şərqşünaslarından biri olaraq qalır, onun əsərləri bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişlər.

Y. N. Marrın elmi yaradıcılığı Gümüş əsr və sonrakı sovet ədəbiyyatşünaslığı arasında bir körpü rolunu oynamışdır. Daha sonralar İ. S. Braqinski, A. N. Boldirev, Z. N. Vorobjeykina, D. S. Komissarov, V. B. Klaştorina kimi görkəmli alimlər yeni ənənə yaradırlar. Bu yeni ənənə çərçivəsində, fikrimizcə, köhnə filoloqların universal ensiklopedik bilikləri yavaş-yavaş aradan götürülür və digər tərəfdən açıq-aşkar ideoloji logosentrizm müşahidə olunur.

Bu baxımdan XX əsr rus ədəbiyyatşünaslığının XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkiri və yazıçısı Mirzə Fətəli Axundova verdiyi qiymət xüsusi maraq doğurur. Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan və fars ədəbiyyatına o qədər ciddi təsir göstərmişdir ki, bunu görməmək mümkün deyil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində onun yaradıcılığı xüsusi mərhələ təşkil edir ki, bu tarixən hamıya yaxşı bəllidir. Fars ədəbiyyatına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, M. F. Axundovun təsiri eynilə çox güclü olub. Lakin heç də hamı və hər zaman bunu etiraf etmir. Fikrimizcə, məhz rus ədəbiyyatşünaslığı XX əsrdə Azərbaycan yazıçısının Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixindəki yerini və əhəmiyyətini düzgün müəyyən edir, eyni zamanda yeni fars ədəbiyyatının formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirir. Belə hesab etmək olar ki, rus filoloqlarının mülahizələrində sovet elminin ideoloji meylləri özünü büruzə verir. Deməli, ədəbi faktın dərkində ideoloji məzmun aparıcı rol oynayır. Başqa sözlə desək, sovet filoloqları heç kəsi şüurlu şəkildə aldatmırdılar, onların qiymətləri məkanın (sovetlər ölkəsi) və zamanın (keçən əsrin ikinci yarısı) hakim ideologemlərinə uyğun idi. Lakin bir həqiqətdir ki, həmin ideologemlər onlara M. F. Axundovun fars mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixindəki yerini düzgün dəyərləndirməyə imkan vermişdir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl**i “Farsistan və fars ədəbiyyatının rus ədəbi-bədii mədəniyyətindəki obrazı” adlanır və iki yarım fəsldən ibarətdir. **Birinci yarım fəsil** “Farsistan və fars ədəbiyyatının XIX əsr rus yazıçılarının yaradıcılığındakı obrazı” adlanır və əsas etibarilə A. S. Puşkin, A. A. Bestujev-Marlinski və A. A. Fet irsinin təhlilinə həsr olunub. Məhz bu yazıçıların yaradıcılığında fars ədəbiyyatının korifeyləri haqqında fikirlər söylənilir. Rus ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndələri tərəfindən fars ədəbiyyatı və mədəniyyətinə verilən qiymətlər mövcud stereotiplər baxımından təhlil olunur. Qeyd olunur ki, XIX əsr rus ədəbiyyatı faktiki olaraq təşəkkül dövrünü yaşayırdı. Bu haqda rus ədəbiyyatı klassikləri, ilk növbədə də A. S. Puşkin olmaqla çox danışmışlar. Mədəniyyət tarixində

təşəkkül dövrü həmişə dünya mədəni məkanının intensiv şəkildə mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur. Rus ədəbiyyatı bu baxımdan istisna təşkil etmir. Rus mədəniyyətinin qızıl dövrü boyu bədii özünüifadə axtarırları ilə bərabər dünya ədəbiyyatının dərin dərkisi prosesi zəifləmirdi. Bu prosesdə də A. S. Puşkinin aparıcı mövqeyi özünü göstərirdi, çünki məhz o oxuyan kütlənin zövqlərini müəyyən edirdi. Dissertasiyada aparılan təhlil göstərir ki, Puşkin öz dünyagörüşünə görə həqiqi qərbçi idi. Şairin əsərlərində və məktublarında onun Qərb mədəniyyəti ehtiramla və Şərq mədəniyyətinə saymazyana yanaşmasını təsdiq edən saysız-hesabsız faktlar mövcuddur. Bu haqda keçmişdə danışılmamış və bu gün də susmaqdadırlar. Lakin şairin yaradıcılığının koqnitiv təhlili məhz bu faktların izahı üzərində qurulur. Puşkinin dünya mədəniyyətinə münasibəti qəti surətdə fərqli səciyyə daşıyırdı və onun yaxşı-pis saydığı hadisələrə verdiyi qiymətlər şübhə doğurmur. Belə düşünmək olar ki, Şərqə və Asiyaya mənfi münasibət mütəfəkkirin zehniyyətinin göstəricisidir. Lakin bu münasibəti sənədlər, yəni şairin məktubları və yaradıcılığı sübut edir. İrana və fars ədəbiyyatına münasibət də həmin koqnitiv zəmində formalaşır. Dissertasiyada şairin fars mədəniyyətinə və ədəbiyyatına münasibətini göstərən misallar gətirilir. Puşkinin stereotipləri onun İran şahının saray şairi olmuş, Azərbaycan şairi Fazil-Xanla görüşünün təsvirində açıq-aşkar görünür: “Mən tərcüməçinin köməyi ilə təntənəli və təmtəraqlı Şərq salamına başlamaq istəyirdim ki, Fazil-Xanın mərifətli, ağıllı nitqi məni utandırdı¹. Mövcud stereotiplərdən şairin özü söhbət açır: “Bizim rus masqaraçılığımıza yaxşı dərs oldu. İndən belə insan haqqında onun qoyun dərisindən tikilmiş papağı və boyalı dırnaqlarına görə təsəvvür yaratmayacağam”². Fikrimizcə, A. S. Puşkin yalnız rus yox, həm də Qərbi Avropa zəminində formalaşmış şüuru təmsil edirdi. Dünyanın, o cümlədən də ədəbi dünyanın dərkisi baxımından o, Qərbi Avropanı təmsil edirdi. Şairin şəxsiyyətində qərribə şəkildə rus və Qərbi Avropanın mənəvi və psixoloji irsi birləşirdi. Qəti surətdə bunu həqiqət saymasaq da, belə bir fikir söyləmək olar ki, Puşkin mənəviyyatında Şərqə geosiyasi və mədəni-tarixi qarşıdurma Qərbi Avropa snobizmindən qidalanırdı. O cümlədən Qərb ziyalılarına məxsus avropasentrizm Puşkinə güclü təsir göstərmişdi.

Üçüncü fəslin bu yarım-fəslində həmçinin A. A. Bestujev-Marlinskinin Azərbaycan haqqında əsərləri təhlil olunur. Burada da tədqiqatın

¹ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10 томах. Том 6. Л.: Наука, 1978, s. 442.

² Yəni orada.

predmetini Farsistana və fars mədəniyyətinə olan münasibət təşkil edir. “Molla-Nur” povestində fars faktları ilə bağlı o zamankı rus ziyalılarına xas olan standart motivlər əks olunur. Belə ki, fars ədəbiyyatının gözəlliklərindən danışaraq, “savadlı kütlənin” xalq üçün anlaşılmaz olan yüksək fars ibarələri ilə danışmaq cəhdləri gülünc obyektinə çevrilir. Marlinskinin özü “ibarələr” anlayışından istifadə edir. Bütövlükdə A. A. Bestujev-Marlinskinin hekayələri və povestləri fars ədəbiyyatının qafqazlılar və ruslar tərəfindən dərkindəki müəyyən standartları üzə çıxarmağa imkan verir. Fars ədəbiyyatı ilə bağlı iki adın işlənməsi də səciyyəvidir. Hər ikisi müəllif nitqində işlənir. Lakin *фарсуückое* sözü yerli əhalinin standartlarını, *персудское* isə – Marlinskinin standartlarını əks edir. Bütövlükdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Marlinski rus mədəniyyətinin yayıcısı idi və ona görə də fars mədəniyyətinə yuxarıdan aşağı baxırdı, istehza ilə yanaşırdı. Fars mədəniyyəti bu ərəzidə rus mədəniyyətinə rəqabət göstərə bilən hadisə kimi dəyərləndirilir. Ona görə Marlinskinin əsərlərində həmişə fars dilinin və mədəniyyətinin, o cümlədən də ədəbiyyatının yerli türk əhalisinə yad mədəniyyət olması təkidlə vurğulanır. İranın və fars ədəbiyyatının rus təfəkküründəki obrazında vacib məqam odur ki, İran Rusiyanın Qafqazda tarixi rəqibidir. Məhz bu məqamı fars ədəbiyyatına olan münasibəti də şərtləndirir. Fars ədəbiyyatına olan saymamazlıq da, fikrimizcə, həmin rəqabətlə bağlıdır. Yazıçı elə bil “belə gülünc ədəbiyyatı olan xalqın rəqabəti nə qədər ciddi ola bilər? Axı ədəbiyyat xalq təfəkkürünün dünyanı dərkinin aynasıdır!” – demək istəyir.

Bu yarımfəsildə aparılan təhlil göstərir ki, XIX-cu əsr rus yazıçıları fars ədəbiyyatını sırf ekzotik hadisə kimi dərk edirlər. Bununla belə rus yazıçıları yad düşüncə, özgə mədəniyyət və bədii obrazlar sistemi ilə təmasdan zövq alırlar. Digər tərəfdən, Asiya ekzotikası faktı qarşısında onlar Avropa təkəbbürünü də büruzə verirlər.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli “XX əsr rus ədəbiyyatı fars ədəbiyyatı fenomeni haqqında” adlanır. Burada S. A. Yesenin, V. V. Xlebnikov, Y. N. Tınyanovun fars reminissensiyaları nəzərdən keçirilir. Bu yazıçıların yaradıcılığında fars mədəniyyəti və ədəbiyyatının rus mənəviyyəti ilə dərkindəki üç əsas meyl əks olunur. S. Yesenin yaradıcılığında fars ədəbiyyatı haqqında yüksək romantik təsəvvürlər əks olunur. Şair həmişə Firdovsini, Sədi və Hafizi xatırlayır. Onun şeirlərində Şiraz toponimi xüsusi yer tutur, Şiraz dahi şairlərin vətəni olan gözəl ölkə kimi təsvir olunur.

V. V. Xlebnikov üçün İran mistik ölkə idi, onun taleyində kosmik mənalar yaşanırdı. İranla Rusiyanın tarixi yollarında şair üzvi əlaqə görür, müasir dünyada qədim hindavropa qohumluğunu duyur. Xlebnikovun fars reminissensiyaları ilhamla doludur. Ona elə gəlirdi ki, İranın və Rusiyanın böyük gələcəyi var. Bu gələcəkdə isə qədim və böyük keçmişin motivləri özlərini mütləq büruzə verəcək.

Y. N. Tınyanovun yaradıcılığında rus dünyasının İrana olan ayıq və bu mənada ənənəvi münasibəti əks olunur. “Vəzir-muxtarın ölümü” romanında fars mədəniyyətinin yada salınması tarixi-mədəni və tarixi-siyasi qiymətlərlə səciyyələnir. Ona görə də romandakı bütün mənzərələr fars mədəniyyətinin XIX əsr rus şüuru tərəfindən dərk etməsi baxımından maraq doğurur.

Nəticədə aparılan tədqiqatın yekunları verilir. Qeyd olunur ki, rus filoloji fikri tərəfindən fars ədəbiyyatının mənimsənilməsi kifayət qədər mürəkkəb və uzun sürən proses idi. Fundamental əsərlərin olmasına baxmayaraq rus iranşünaslığının bu sahədə görülməyən işləri çoxdur. Aparılan tədqiqatın perspektivləri rus şərqşünaslığını ayrı-ayrı xüsusi elmlər sahəsində öyrənilməkdədir. Digər tərəfdən, iranşünaslığın ərəbşünaslıq və türkologiya ilə qarşılıqlı öyrənilməsi bu sahənin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə xidmət edir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Феномен персидской литературы в восприятии русских писателей // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların 18-ci respublika elmi konfransın materialları, II cild, Bakı, 2013, s.145-147
2. Образ персидского поэта Хафиза в русской поэзии//Вестник Кыргызского государственного университета им.И.Арабаева, Бишкек, 2014, s.370-371
3. Персидская литература в русской литературной энциклопедии 1930-х гг. Культура и идеология//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 4/2013, Bakı:Mütərcim, 2013, s.160-163
4. Образ Персии и персидской литературы в произведениях русских классиков XIX века // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2015, 1(93), s.209-211
5. О стилистическом своеобразии работ Е.Э.Бертельса о Низами Гянджеви //Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2/2015, Bakı:Mütərcim, 2015, s.63-66

6. Русское литературоведение о роли М.Ф.Ахундова в становлении новой персидской литературы // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri adlı VI beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2015, s. 127-129
7. «Образ Персии в произведениях А.А.Бестужева-Марлинского» // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların 19-ci respublika elmi konfransın materialları, II cild, Bakı, 2015, s. 94-96.
8. Русское литературоведение конца XIX – начала XX вв. о персидской литературе. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU, 2016, s. 188-190.
9. Серебряный век русского востоковедения. Ю. Н. Март. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей. Баку: Мутарджим, 2016, с. 189-192.
10. Персидские реминисценции в творчестве А. С. Пушкина. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Москва: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2015, с. 85-89.
11. Советское литературоведение о классической персидской литературе. Вестник Российского университета Дружбы Народов. В печати.

**PERSIAN LITERATURE IN THE WORKS
OF RUSSIAN PHILOLOGISTS OF XIX-XX CENTURIES.
THE COGNITIVE ASPECT**

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the relevance of the research topic as well as determines the object and the subject, the main task and specific objectives, scientific novelty, the theoretical and practical value, sources and methods, the provisions for the defense.

The first chapter is called "Literature in the new stage of development" and consists of two subchapters. The first subchapter "General principles and objectives" deals with the basic tenets of modern literary criticism. The second subchapter "Scientific apparatus and terminology" discusses the concepts, which operates the cognitive literature.

The second chapter is called "Russian Oriental Studies on Persian literature" and consists of three subchapters. These subchapters separately analyze Persian discourse of Russian Oriental Studies of the XIX century, at the turn of the XIX and XX centuries, as well as the twentieth century. The first sub-chapter highlights the role of the Azerbaijani scientists in the development of Russian Oriental Studies. It is noted that Azerbaijani scientists such as M.J. Topchibashev and M. Kazem-Bek could lay the foundations for a genuine humanitarian, devoid of political motivation, attitude to Persian culture and literature in particular. The second subchapter substantiates the idea of the existence of the Silver Age in Russian literary criticism. The third subchapter reveals the nature of the interpretation of the facts of Persian literature by Soviet literary criticism.

The third chapter of the dissertation is called "The image of Persia and Persian literature in Russian literary and artistic culture." The chapter consists of two sub-chapters, one of which deals with the statements of Russian writers of the XIX century on the Persian literature, the second - the writers of the twentieth century. The first subchapter analyzes the views of A.S.Pushkin, A.A. Bestuzhev-Marlinsky and other writers on the

phenomenon of Persian literature. The second subchapter discusses Persian reminiscences of S.A. Esenin, V.V. Khlebnikov and Y.N. Tynyanov. It is noted that the views of the first characterized by a romantic attitude, the second - mystical, the third – real and historical.

The conclusion includes the main results of the research.

Çapa imzalanıb: 21.05.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./fəks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

